ΕΛΕΥΣΙΝΑ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

Εικόνα εξωφύλλου:
Η φεύγουσα κόρη (490-480 π.Χ.).

Γενική επιμέλεια
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ

Υπεύθυνη έκδοσης
ΝΤΙΑΝΑ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Καλλιτεχνική επιμέλεια
ΒΑΝΑ ΜΑΡΗ

Φωτογραφίες
ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΦΑΛΗΣ: 3, 7, 12, 17-21, 23-25
ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΕΛΟΣ: 1, 2, 5, 6, 8, 10-11, 14, 15, 22, 26
Θ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ: 16, 21
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΑΠ: 9

Στοιχειοθεσία
Φ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Αναπαραγωγές
COLOUR UNIT

Εκτύπωση
Ι. ΝΤΕΚΟΠΟΥΛΟΣ

1η έκδοση 1991
2η έκδοση 1997

© Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων
και Απαλλοτριώσεων
Διεύθυνση Δημοσιευμάτων
Πανεπιστημίου 57, 105 64 Αθήνα

Εικόνα εξωφύλλου:
Η φεύγουσα κόρη (490-480 π.Χ.)

ISBN 960-214-101-8

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ
Αρχαιολόγος

2η ΕΚΔΟΣΗ
ΑΘΗΝΑ 1997

ΕΛΕΥΣΙΝΑ

Εικ. 1. ΄Αποψη των Μεγάλων Προπυλαίων. Στο βάθος το Πλουτώνειο.

Εικ. 2. ΄Αποψη του Τελεστηρίου από Α.

2

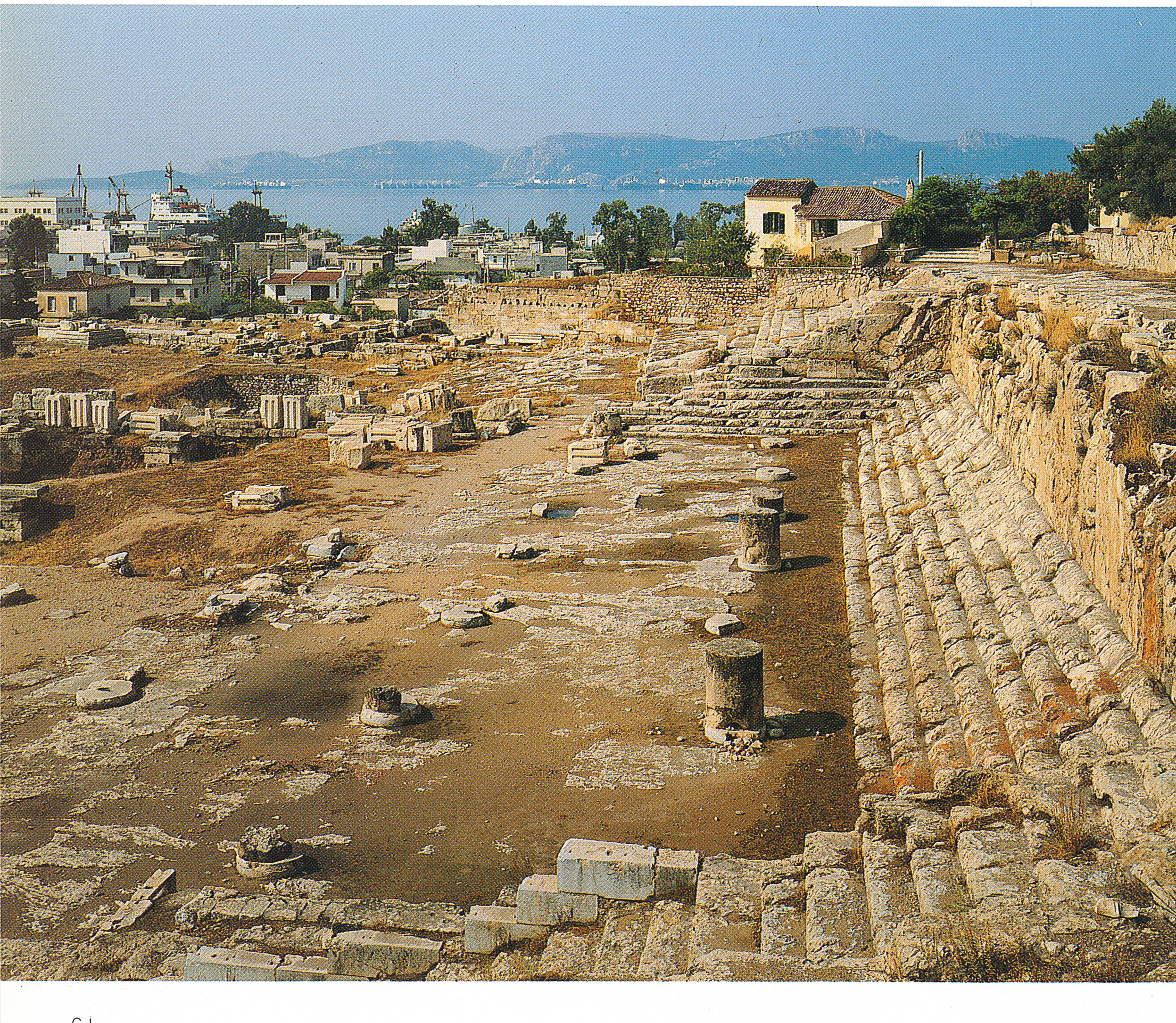

ΙΣΤΟΡΙΑ

Η Ελευσίνα κατοικήθηκε στους μεσοελλαδικούς χρόνους (1900-1600 π.Χ.), όπως δείχνουν τα λείψανα οικισμού που βρέθηκαν στις πλαγιές του ανατολικού λόφου, μιας χαμηλής και βραχώδους λοφοσειράς στη νοτιοδυτική γωνία του Θριάσιου πεδίου, κοντά στον ελευσινιακό κόλπο.

Κατά τους υστεροελλαδικούς χρόνους (1580-1100 π.Χ.) μια σειρά οικισμών διαδέχονται ο ένας τον άλλο, στην κορυφή και στις πλαγιές του ανατολικού λόφου. Ένας από αυτούς, ο οικισμός της ΥΕ ΙΙ περιόδου (1500-1425), φαίνεται ότι ήταν το βασίλειο του μυθικού Κελεού. Κατά τη βασιλεία του, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, που αναφέρει ο Ομηρικός Ύμνος, χτίστηκε ο πρώτος ναός της Δήμητρας και άρχισε η δημιουργία του ελευσινιακού ιερού. Ένα οικοδόμημα – που ονομάστηκε μέγαρο Β και βρέθηκε στη βορειοανατολική περίπου γωνία του σημερινού Τελεστηρίου – ταυτίστηκε με το ναό αυτό (εικ. 13, αριθ. 53).

Το βασίλειο του Κελεού, που δέσποζε του Θριάσιου πεδίου, εκτεινόταν από τον κόλπο της Ελευσίνας μέχρι τον Κιθαιρώνα, την Πάρνηθα και το Αιγάλεω. Η στρατηγική θέση της Ελευσίνας, στο δρόμο που συνέδεε την Αθήνα με την Πελοπόννησο, τη Βοιωτία και τη Βόρεια Ελλάδα, είχε ως αποτέλεσμα τη σύγκρουσή της με τα γειτονικά βασίλεια και κυρίως την Αθήνα. Η σημαντικότερη σύγκρουση έγινε όταν στην Αθήνα βασίλευε ο μυθικός Ερεχθέας. Την Ελευσίνα βοήθησαν τότε οι Θράκες με αρχηγό τον Ευμολπίδη Ιμμάραδο. Στη μάχη νικήθηκαν οι Ελευσίνιοι και οι Ιμμάραδος και Ερεχθέας σκοτώθηκαν. Μετά όμως τη μάχη φαίνεται ότι οι Ευμολπίδες παρέμειναν στην Ελευσίνα και απέκτησαν για τους αγώνες τους το προνόμιο να διαλέγουν από το γένος τους τον ιεροφάντη, μέγιστο αρχιερέα των μυστηρίων της Δήμητρας.

Μετά τον Ερεχθέα, στην Αθήνα επακολούθησε μια ταραγμένη πολιτικά περίοδος, πράγμα που εκμεταλλεύονται οι Ελευσίνιοι και ανακτούν την ελευθερία τους. Η τύχη τους όμως κρίνεται οριστικά στα χρόνια του μυθικού επίσης Θησέα. Τότε υποτάσσονται στην Αθήνα μαζί με άλλες εννέα πόλεις και έκτοτε αποτελούν το δήμο της Ιπποθοωντίδας φυλής. Διατήρησαν πάντως ως προνόμιο το δικαίωμα της τέλεσης των μυστηρίων.

Η επιδρομή στην Ελλάδα των δωρικών φυλών, στο τέλος του 12ου αι. π.Χ., φαίνεται ότι δεν έβλαψε την Αττική και την Ελευσίνα.

Ακολούθως, στους γεωμετρικούς χρόνους (1100-700 π.Χ.) η Ελευσίνα κατοικείται και η λατρεία της Δήμητρας συνεχίζεται μέσα στο μυκηναϊκό μέγαρο Β. Στο τέλος της περιόδου (760 π.Χ. ή 5η Ολυμπιάδα), σύμφωνα με δελφικό χρησμό και εξαιτίας του λιμού που ερήμωσε τότε την Ελλάδα, καθιερώθηκε γιορτή και θυσία στην Ελευσίνα για να εξευμενιστεί η Δήμητρα και να σταματήσει ο λιμός. Την ίδια εποχή, στο ιερό χτίζεται ένας μεγάλος περίβολος, μέσα στον οποίο εκτός από το Τελεστήριο συμπεριλαμβάνεται και το Πλουτώνειο. Τα γεγονότα αυτά απηχούν ίσως την αρχή της πανελλήνιας αναγνώρισης της ελευσινιακής λατρείας.

΄Οταν ο Κύλων (632 π.Χ.) προσπάθησε να γίνει κύριος των Αθηνών, η Ελευσίνα ανέκτησε και πάλι την ανεξαρτησία της, αλλά όχι για πολύ· την εποχή του νομοθέτη Σόλωνα (600 π.Χ.) ξανάγινε αθηναϊκή. Με ειδικό νόμο τα Ελευσίνια κατατάσσονται στις ιερές αθηναϊκές τελετές. Στο ιερό ιδρύεται τώρα ένα νέο Τελεστήριο (εικ. 4: Α και 13, αριθ. 54) γνωστό ως σολώνειο, με μια μεγάλη αυλή στην ανατολική και τη νότια πλευρά του, κατάλληλη για τις διάφορες τελετουργίες προς τιμήν των θεαινών, και χτίζεται ένας ακόμη ευρύτερος περίβολος που προφύλασσε το ιερό και τα μυστήρια από τους αμύητους.

Την εποχή που στην Αθήνα δέσποζε πολιτικά ο Πεισίστρατος και η οικογένειά του (550-510 π.Χ.), ολοκληρώνεται η εξάρτηση της Ελευσίνας, αλλά το ιερό αποκτά λαμπρότητα και πανελλήνια φήμη (εικ. 5). Το σολώνειο Τελεστήριο δεν μπορεί πια να εξυπηρετήσει το πλήθος των

Εικ. 3. Γενική άποψη του ελευσινιακού ιερού.

3

Εικ. 4. Σχέδιο της εξέλιξης του Τελεστηρίου από τον 6ο αι. π.Χ. ως τη ρωμαϊκή εποχή. (Αντιγραφή από το σχέδιο Ι. Τραυλού, ΑΕ 1950-51, σ. 13. Σχεδίαση: ΄Ελση Σπαθάρη).

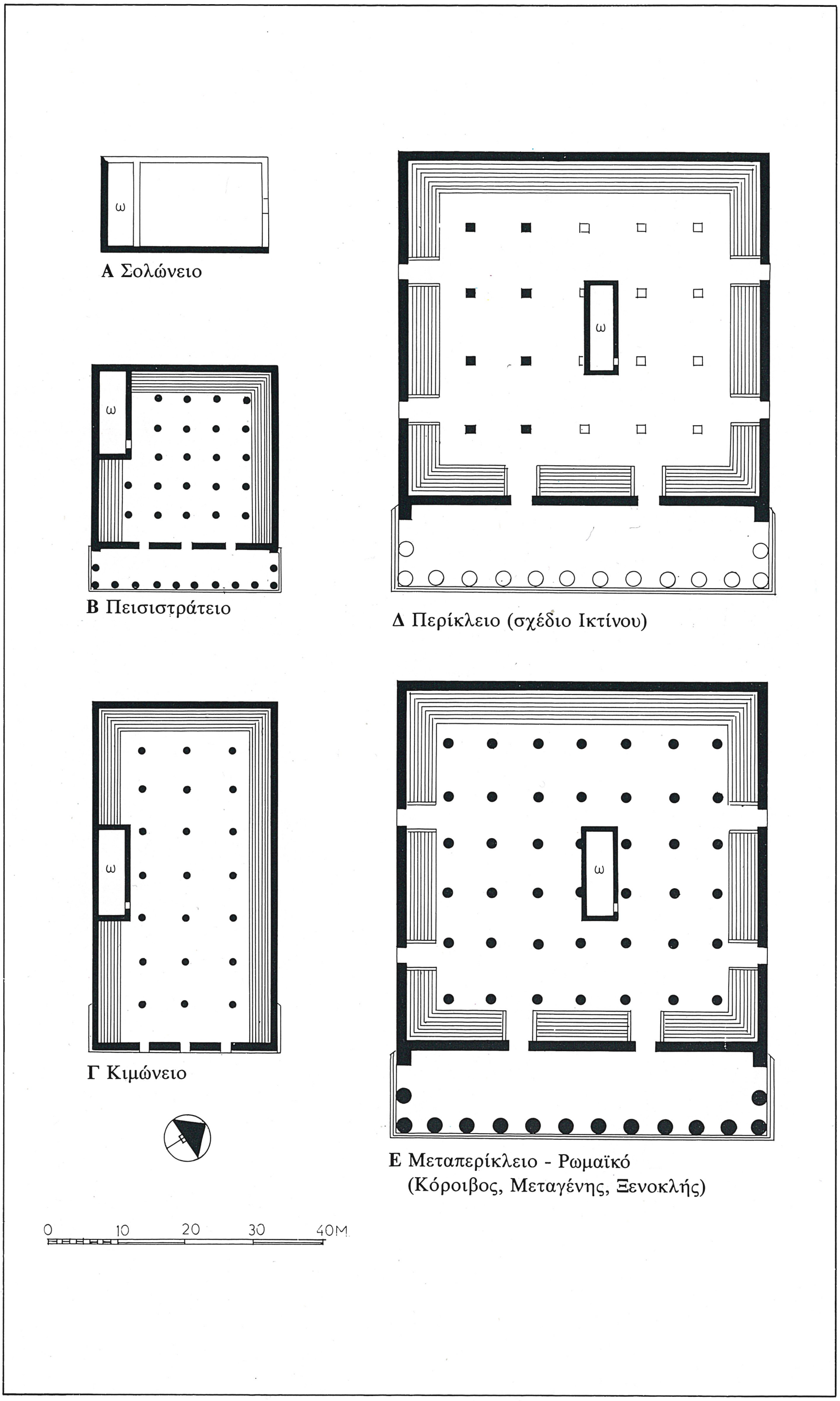
ω
Α Σολώνειο
ω
Β Πεισιστράτειο
ω
Δ Περίκλειο (σχέδιο Ικτίνου)
ω
Γ Κιμώνειο
ω
Ε Μεταπερίκλειο - Ρωμαϊκό
(Κόροιβος, Μεταγένης, Ξενοκλής)
0
10
20
30
40Μ

4

Εικ. 5. Αναπαράσταση του ελευσινιακού ιερού κατά την εποχή του Πεισιστράτου (550-510 π.Χ.). Διακρίνονται: ο πεισιστράτειος περίβολος, το Τελεστήριο και το Πλουτώνειο εντός των τειχών και η ιερή οικία «εκτός τειχών», αλλά μέσα σε ιδιαίτερο περίβολο. (Γύψινη μακέτα, έργο του αρχιτέκτονα Ι. Τραυλού).

5

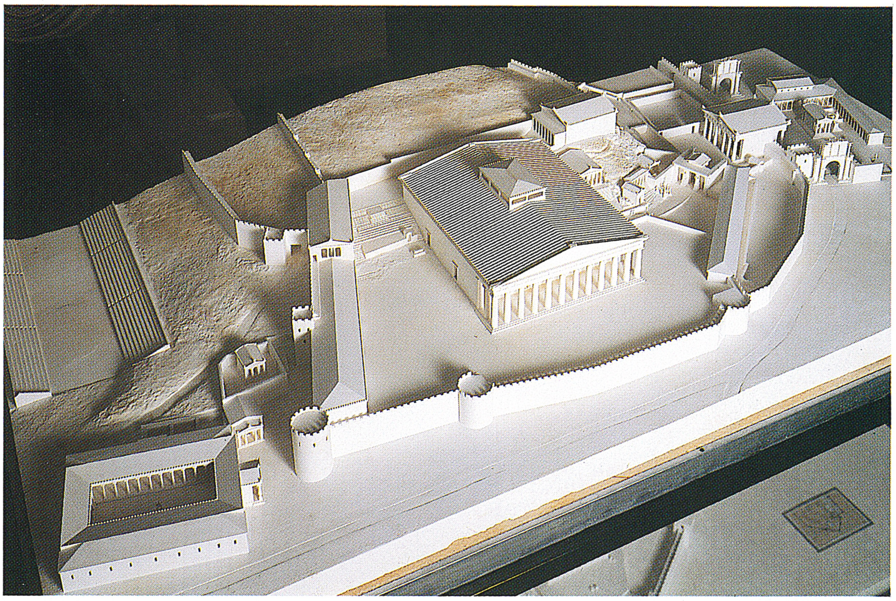

μυουμένων. Οι αρχιτέκτονες επινοούν τώρα ένα νέο μνημειακό σχέδιο Τελεστηρίου (εικ. 13, αριθ. 55). Ο παλαιός μακρόστενος τύπος ναού, που είχε προορισμό τη στέγαση του λατρευτικού αγάλματος εγκαταλείπεται, και μια τετράγωνη υπόστυλη αίθουσα κατασκευάζεται, για να παρακολουθούν μέσα σ' αυτή οι πιστοί τη μύηση. Το ιερό και η πόλη τειχίζονται με ένα νέο ισχυρό περίβολο-τείχος (εικ. 13, αριθ. 17, 18, 19, 21, 22, 43-48) και η Ελευσίνα χρησιμεύει και ως προχωρημένο οχυρό των Αθηνών. Η κεντρική είσοδος του ιερού και τα ιερά σημεία της ελευσινιακής τοπογραφίας (Καλλίχορο, Πλουτώνειο, Αγέλαστη Πέτρα) τοποθετούνται στα βόρεια, προς την πόλη της Αθήνας, στην οποία τώρα ανήκει, ως δήμος, η Ελευσίνα (εικ. 6).

Την εποχή των περσικών πολέμων, οι στρατιώτες του Ξέρξη και του Μαρδόνιου, ίσως το 479 π.Χ., κατέστρεψαν το ιερό. Η ανοικοδόμηση νέου Τελεστηρίου (εικ. 13, αριθ. 56), που όμως δεν τελείωσε, η προσθήκη μιας βοηθητικής περιοχής ΒΑ. του ιερού και η προστασία της με τείχος, είναι έργα που αποδίδονται στον Κίμωνα και έγιναν μετά τη μάχη των Πλαταιών και έως τον εξοστρακισμό του (479-461 π.Χ.).

Στο δεύτερο μισό του 5ου αι. το ιερό φαίνεται ότι συμπεριλήφθηκε στο οικοδομικό πρόγραμμα του Περικλή. Ένα νέο λαμπρό Τελεστήριο χτίζεται, ο κιμώνειος

Εικ. 6. Το ψηφισματικό ανάγλυφο των Ρειτών. Αριστερά η Δήμητρα και η Κόρη. Δεξιά η Αθηνά συνοδευόμενη από Ελευσίνιο. Στην επιγραφή κάτω δίδονται οδηγίες για τη γεφύρωση της λίμνης των Ρειτών. Ύψ. 0,90, πλ. 0,57 μ. 421-420 π.Χ. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5093.

6

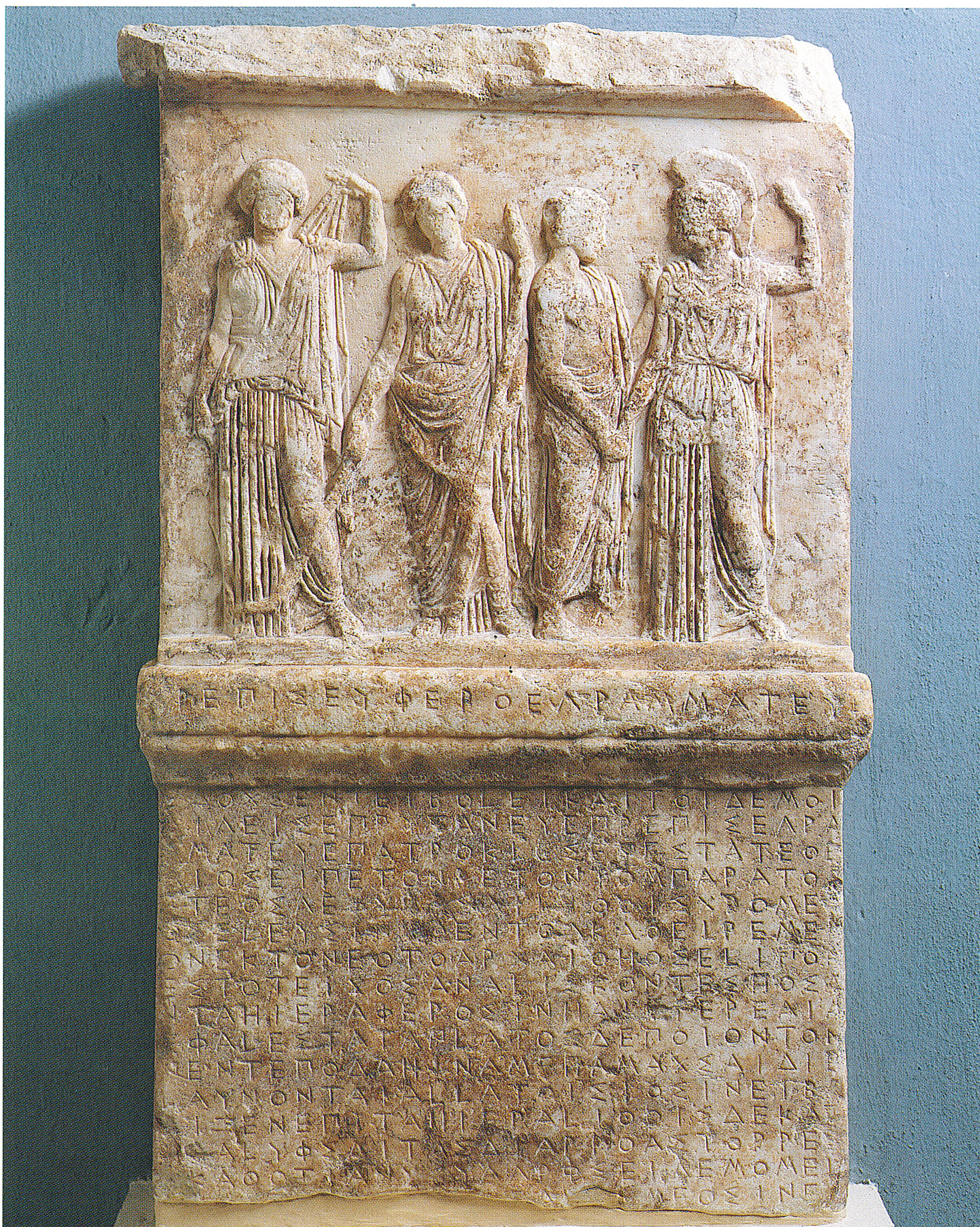

περίβολος επεκτείνεται στα ΒΑ. και ο χώρος του ιερού μεγαλώνει. Κατά τον πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.) οι εχθροί των Αθηνών σεβάστηκαν το ιερό.

Την εποχή του αθηναϊκού εμφύλιου πολέμου (404-403 π.Χ.), όταν οι τριάκοντα και οι οπαδοί τους κατέφυγαν και οχυρώθηκαν στο ιερό, η Ελευσίνα απέκτησε για άλλη μια φορά την ανεξαρτησία της από την Αθήνα. Αλλά όταν οι τριάκοντα έπεσαν η Ελευσίνα έγινε και πάλι μέλος της αθηναϊκής συμμαχίας.

Στο δεύτερο μισό του 4ου αι., όταν η Αθήνα ανέκτησε τη χαμένη της δύναμη, η οικοδομική δραστηριότητα στο ιερό επιτείνεται. Η αυλή του Τελεστηρίου επεκτείνεται στα νότια και για το σκοπό αυτό αχρηστεύεται το νότιο τμήμα της περίκλειας οχύρωσης. Για την προστασία της νότιας αυλής χτίζεται τώρα αφενός ο λεγόμενος λυκούργειος περίβολος, που χρονολογήθηκε πρόσφατα στο 360 π.Χ., και αφετέρου, για την προστασία του ιερού από τα δυτικά το επίσης λεγόμενο λυκούργειο διατείχισμα. Ανατολικά του Τελεστηρίου χτίστηκε η φιλώνειος στοά, ενώ το πεισιστράτειο Πλουτώνειο αντικαταστάθηκε από ένα νέο.

Στα ελληνιστικά χρόνια (εποχή των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου) εγκαταστάθηκε στο ιερό μακεδονική φρουρά. Το τυπικό της μύησης στα Ελευσίνια άλλαξε τότε, για να μυηθεί σ' αυτά, μέσα σε μία μέρα, ο Δημήτριος ο Πολιορκητής.

Η τελευταία ακμή του ελευσινιακού ιερού σημειώνεται στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια. Οι αυτοκράτορες Αδριανός (117-138), Αντωνίνος ο Ευσεβής (138-161) και Μάρκος Αυρήλιος (161-180) ολοκλήρωσαν τη μνημειώδη μορφή του ιερού με οικοδομήματα όπως οι θριαμβικές αψίδες και τα μεγάλα και μικρά προπύλαια. Το προνόμιο της μύησης στα μυστήρια επεκτάθηκε τότε σε όλους τους υπηκόους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Το 170 μ.Χ. η εισβολή του βάρβαρου λαού των Κοστοβώκων προξένησε μεγάλες ζημιές στο ιερό, που όμως επισκευάστηκαν.

Με την εξάπλωση και την κυριαρχία του Χριστιανισμού οι αρχαίες λατρείες απαγορεύτηκαν (διάταγμα Θεοδοσίου Α΄, 379 μ.Χ.) και τα μυστήρια της Δήμητρας άρχισαν να παρακμάζουν. Η εισβολή, τέλος, των Βησιγότθων του Αλάριχου (395 μ.Χ.) μετέβαλε το ιερό σε ερείπια.

Στους χρόνους του Ιουστινιανού τα τείχη του ιερού επισκευάστηκαν για να αναχαιτίσουν τις επιθέσεις των βαρβάρων του Βορρά.

Κατά την επανάσταση του 1821 ο χώρος χρησίμευσε ως στρατόπεδο του Καραϊσκάκη.

Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους στον ανατολικό λόφο χτίστηκε οικισμός με υλικό από τα ιερά οικοδομήματα.

Ανασκαφές στο χώρο για την αποκάλυψη του ιερού άρχισε στις αρχές το περασμένου αιώνα η εταιρεία των Dilettanti και συστηματικά από το 1882 ως σήμερα η Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ο ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

Σύμφωνα με τον Ομηρικό Ύμνο, ποίημα του 600 π.Χ., η θεά Δήμητρα, μεταμφιεσμένη σε γριά, αναζητώντας την κόρη της Περσεφόνη την οποία έκλεψε ο θεός του Άδη Πλούτων, έφτασε στην Ελευσίνα στα χρόνια του βασιλιά Κελεού, δηλαδή τη μυκηναϊκή εποχή, και κάθισε στο Παρθένιο φρέαρ απαρηγόρητη, για να ξεκουραστεί. Εκεί τη συνάντησαν οι κόρες του Κελεού και της πρόσφεραν φιλοξενία στ' ανάκτορα. Η θεά ευχαριστημένη από τη φιλοξενία ανέλαβε την ανατροφή του Δημοφώντα, γιου του Κελεού, που τον άλειφε με αμβροσία και τη νύχτα, μυστικά, τον έβαζε πάνω από τη φωτιά για να του εξασφαλίσει την αθανασία. Η βασίλισσα Μετάνειρα, κατάπληκτη από την ανάπτυξη του Δημοφώντα, παραφύλαξε μια νύχτα την τροφό και όταν είδε να περνάει το κορμί του παιδιού της πάνω από τη φωτιά τρόμαξε και την έδιωξε από το παλάτι. Η θεά αποκάλυψε τότε την ταυτότητά της και διέταξε τον Κελεό να της χτίσει ναό κάτω από την πόλη και το τείχος, σε ύψωμα πάνω από το Καλλίχορο φρέαρ. Οργισμένη με θεούς και ανθρώπους, η θεά κλείστηκε στο ναό αυτό προκαλώντας ξηρασία και λιμό στη γη, μέχρι που πέτυχε την επιστροφή και την παραμονή της κόρης για έξι μήνες το χρόνο στον επάνω κόσμο. Χαρούμενη τότε η Δήμητρα ξαναδίνει την ευφορία στη γη και διδάσκει στους Ελευσίνιους τα σεμνά όργια για την ηθική τους εξύψωση και την καλλιέργεια της γης για την υλική τους ευημερία (εικ. 7-8).

Η λατρεία της Δήμητρας διαφέρει από τις άλλες θρησκευτικές τελετές του αρχαίου κόσμου και επειδή προϋποθέτει την επιλογή και την κατήχηση των πιστών και επειδή εκείνοι που εμυούντο σ' αυτήν ορκίζονταν να κρατήσουν μυστικά τα όσα είδαν, άκουσαν και διδάχτηκαν. Για την απόλυτη αυτή μυστικότητα η λατρεία ονομάστηκε «Ελευσίνια μυστήρια». Τα όσα γνωρίζουμε σήμερα γι' αυτά αφορούν μόνο τις εξωτερικές, τις φανερές πράξεις της εορτής.

Η λατρεία της Δήμητρας αρχικά

Εικ. 7. Το μεγάλο ελευσινιακό ανάγλυφο. Αριστερά η Δήμητρα αποχαιρετά τον Τριπτόλεμο, βασιλιά της Ελευσίνας που ετοιμάζεται να διδάξει στους ανθρώπους την καλλιέργεια της γης και του σιταριού, σύμφωνα με τις οδηγίες της. Δεξιά η κόρη κρατάει δάδα και αποχαιρετά και αυτή τον Τριπτόλεμο. Το πρωτότυπο έργο είναι εκτεθειμένο στο Εθνικό Μουσείο (αρ. ευρ. 126) και το αντίγραφο στο Μουσείο Ελευσίνας. Ύψ. 2,20, πλ. 1,55 μ. (450-445 π.Χ.).

7

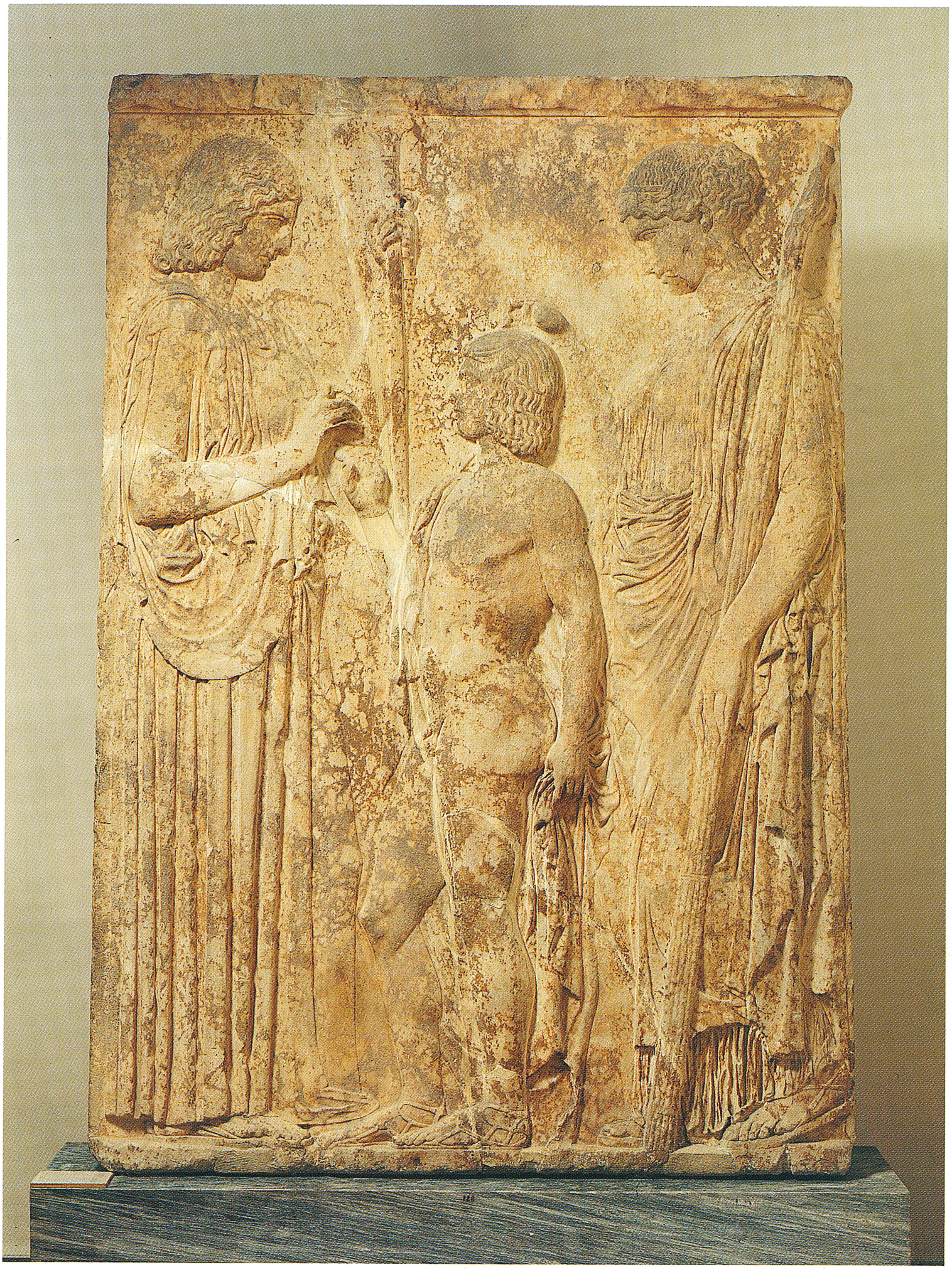

Εικ. 8. Αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση της αποστολής του Τριπτόλεμου. Αριστερά η Κόρη κρατώντας δάδες, ο Τριπτόλεμος στο άρμα και η Δήμητρα στα δεξιά με ομάδα ικετών. Ύψ. 0,79, πλ. 1,24 μ. 4ος αι. π.Χ. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5061.

8

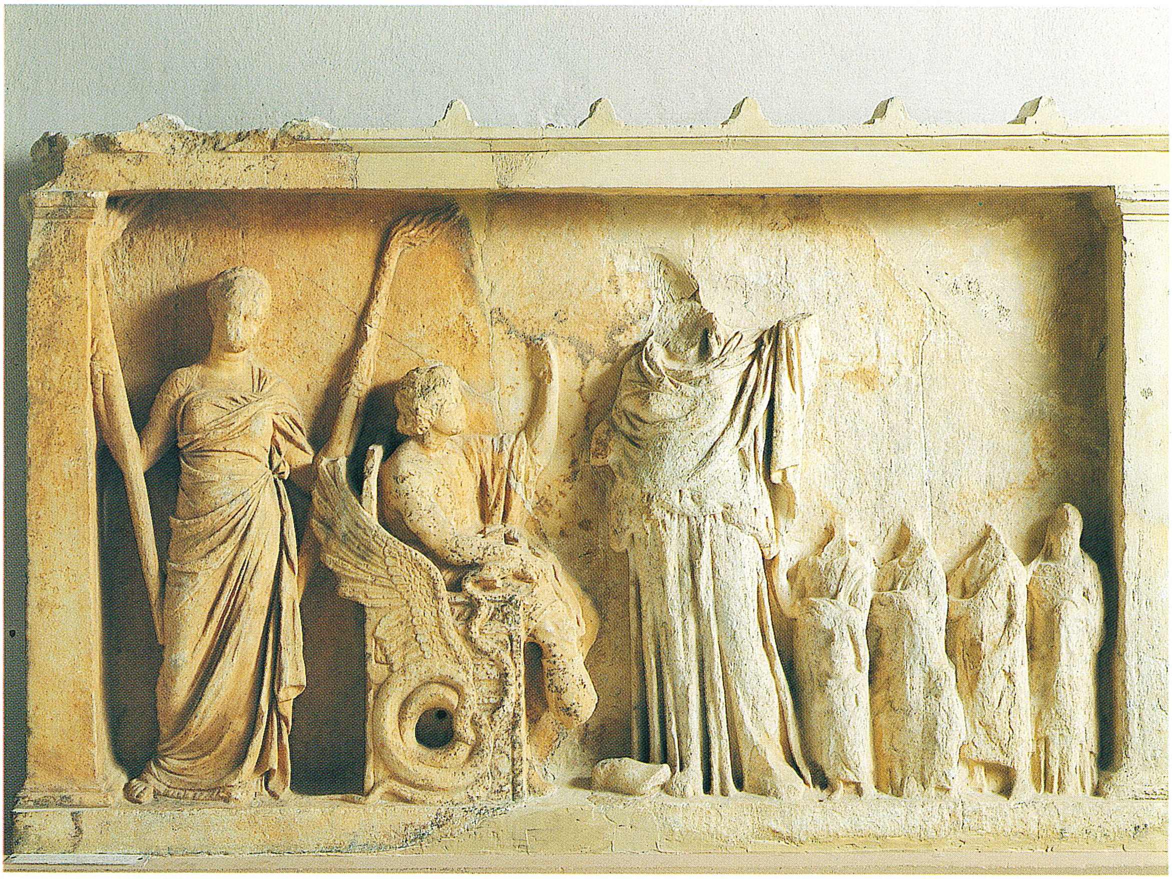

Εικ. 9. Πήλινος πίνακας του Νιννίου με σκηνές από την ελευσινιακή λατρεία. Κάτω: Ο ΄Ιακχος προσάγει τους μύστες στη Δήμητρα στο προκαταρκτικό στάδιο των Μεγάλων Μυστηρίων. Επάνω: Η Κόρη προσάγει τους μύστες στη Δήμητρα στα «εν ΄Αγραις Μυστήρια». Στο αέτωμα Παννυχίδα. Το πρωτότυπο είναι εκτεθειμένο στο Εθνικό Μουσείο (αρ. ευρ. 11036) και το αντίγραφο στο Μουσείο Ελευσίνας. ΄Υψ. 0,445, πλ. 0,33 μ. Α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

9

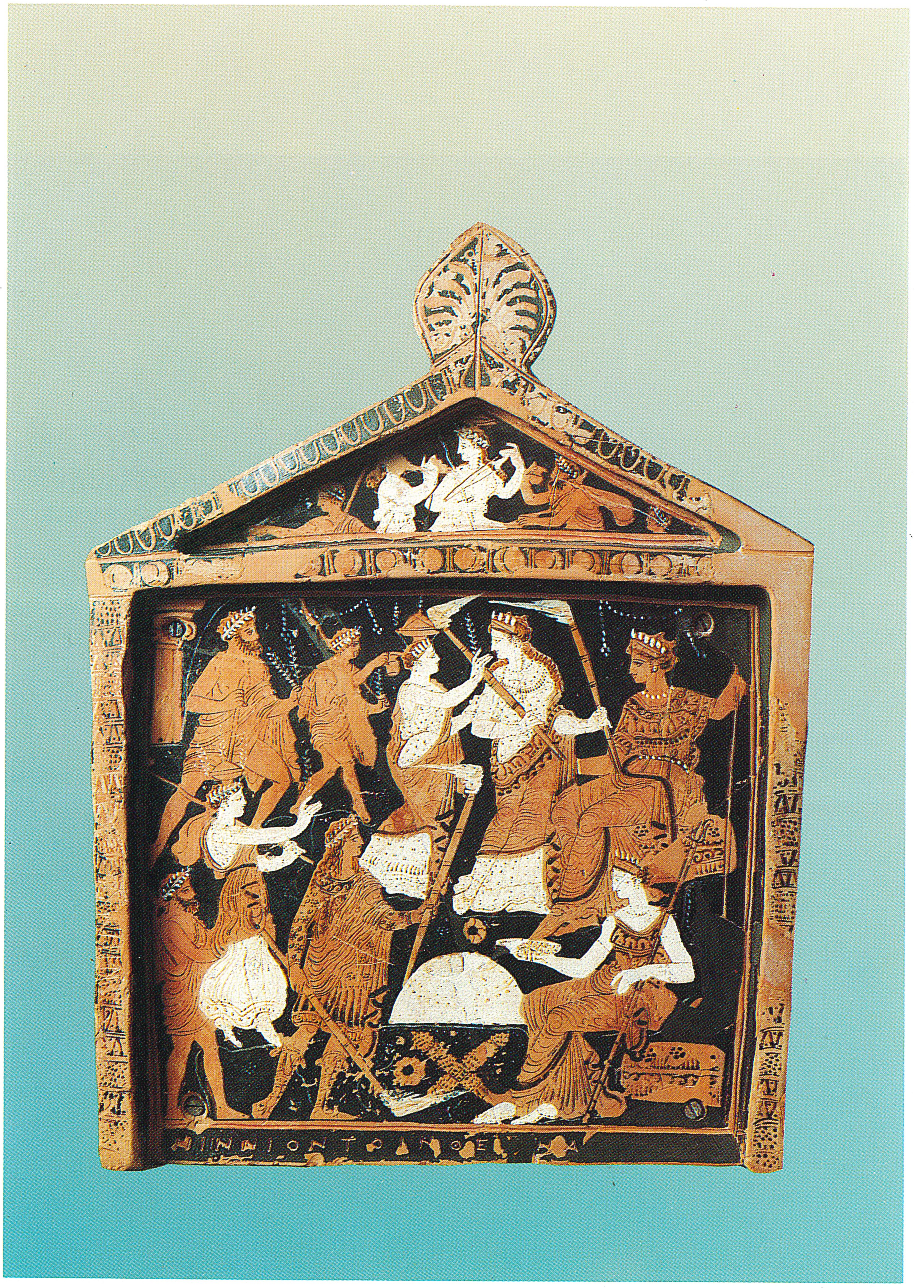

Εικ. 10. Ερυθρόμορφη στάμνος με παράσταση δαδουχίας, σκηνής από την προκαταρκτική μύηση στα μυστήρια. Πρόσθια πλευρά: Προηγείται ο δαδούχος, ιερουργός των μυστηρίων, κρατώντας δάδες, για την εκτέλεση ιερουργιών. Ακολουθεί, νεαρός μύστης, κρατώντας το «βάκχο», το ιερό ραβδί, σύμβολο των μυστών. Στα αριστερά η Περσεφόνη, κρατώντας λαμπάδα, παρακολουθεί τη σκηνή. Ύψ. 0,35 μ. Έργο πιθανώς της ομάδας του Πολυγνώτου. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 1636.

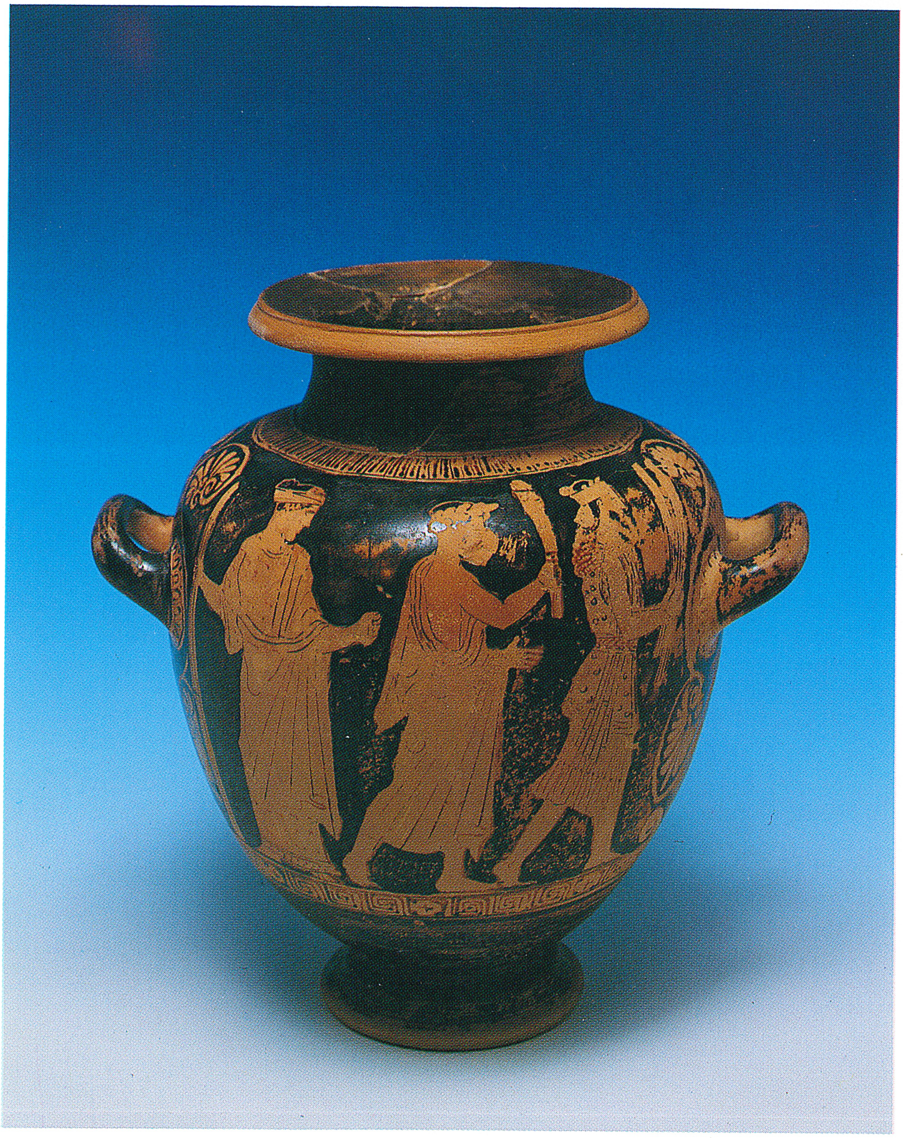

10

ήταν οικογενειακή και τοπική, υπό την αιγίδα των Αθηνών έγινε πανελλήνια και αργότερα κάτω από την κυριαρχία της Ρώμης παγκόσμια.

Τα Ελευσίνια από την εποχή που καθιερώθηκαν από τους Αθηναίους ως λατρεία πανελλήνια (πιθανόν στους χρόνους του Πεισίστρατου) γίνονταν δύο φορές το χρόνο. Την άνοιξη, το μήνα Ανθεστηριώνα (Μάρτιο), στην Άγρα – προάστιο των Αθηνών κοντά στον Ιλισό – τελούνταν τα Μικρά Μυστήρια που αποτελούσαν το πρώτο στάδιο της μύησης. Κατά τη διάρκειά τους οι ιερείς των μυστηρίων, που προέρχονταν από τα ιερατικά γένη της Ελευσίνας, των Ευμολπιδών και των Κηρύκων, προετοίμαζαν τους πιστούς για να δεχτούν τη μύηση στα Μεγάλα Μυστήρια (εικ. 9-10). Το φθινόπωρο, το μήνα Βοηδρομιώνα (Σεπτέμβριο) γιορτάζονταν στην Ελευσίνα τα Μεγάλα, που διαρκούσαν εννιά μέρες, όσες δηλαδή είχε διαρκέσει και η περιπλάνηση της Δήμητρας. Την πρώτη μέρα των Ελευσινίων, 14 Βοηδρομιώνος, οι πιστοί θυσίαζαν στους βωμούς των θεαινών και στην εσχάρα, στην αυλή του ιερού. Έπειτα σχηματιζόταν πομπή με επικεφαλής την ιέρεια της θεάς που κρατούσε μέσα σε μια κίστη (κιβώτιο) τα ιερά σύμβολα και τα μετέφερε, ακολουθώντας την Ιερά Οδό, στο Ελευσίνιο το «ἐν ἄστει», στην αρχαία αγορά, κάτω από την Ακρόπολη των Αθηνών.

Στις 15 του μηνός, στην Ποικίλη Στοά της αθηναϊκής Αγοράς ο ιεροκήρυκας κάνει την «πρόρρηση», την επίσημη δηλαδή κήρυξη της έναρξης της γιορτής. Αποκλείονταν απ’ αυτήν οι ένοχοι φόνου, οι ιερόσυλοι και εκείνοι που δε μιλούσαν την ελληνική γλώσσα. Στις 16 του μηνός, γινόταν η τελετή του καθαρμού των πιστών στη θάλασσα του Φαλήρου και θυσία χοιριδίων (εικ. 12), ενώ στις 17 θυσία στο Ελευσίνιο το «ἐν ἄστει». Μεγάλες προσωπικότητες της εποχής μπορούσαν ν’ αρχίσουν τη μύηση στα μυστήρια στις 18 του μηνός, σ’ ανάμνηση του Ασκληπιού που έφτασε καθυστερημένος στα Ελευσίνια. Στις 19 του μηνός, η πομπή των πιστών, ο Ίακχος, όπως λεγόταν από το άρμα του θεού Ιάκχου που προηγείτο, διά της Ιεράς Οδού επανέφερε τα

Εικ. 11. Πήλινος κέρνος: Ιερό αγγείο της λατρείας, που αποτελείται από πολλά μικρά δοχεία, κατάλληλα να δέχονται προσφορές όπως σιτάρι, φακή, μέλι, κρασί, λάδι για τις θεές. Μουσείο Ελευσίνας.

11

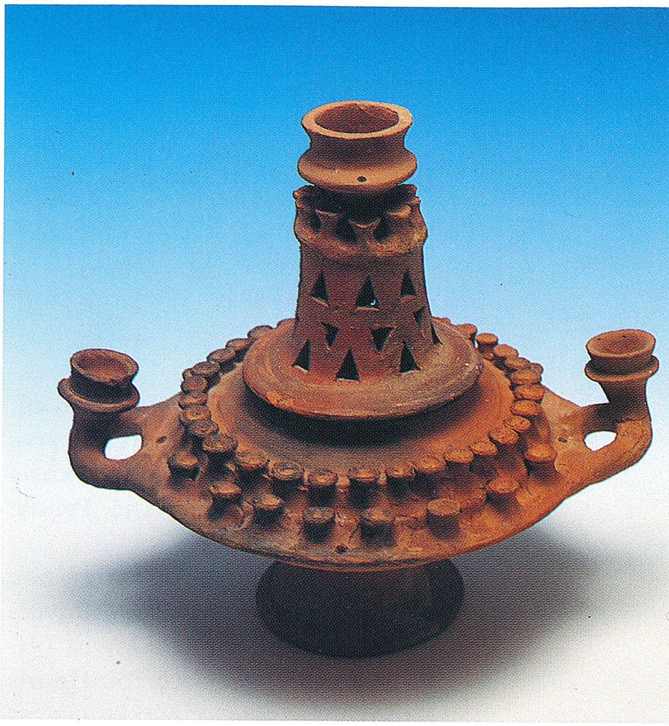

ιερά στην Ελευσίνα. Σε ορισμένα σημεία της οδού, όπου υπάρχουν βωμοί και ιερά, οι πεζοπόροι προσέφεραν θυσίες και έψαλλαν ύμνους (εικ. 11). Η πομπή κατέληγε στη μεγάλη εξωτερική αυλή του ιερού, όπου οι ιερείς την υποδέχονταν και όπου ετελούντο ολονύχτιοι χοροί προς τιμήν της θεάς.

Ακολουθούσε, στις 20 και 21 του μηνός στο Τελεστήριο το δεύτερο στάδιο της μύησης. Το περιεχόμενο της τελετής της μύησης παραμένει άγνωστο. Γνωρίζουμε μόνο ότι μέσα στο Τελεστήριο γινόταν κάποια αναπαράσταση, «τα δρώμενα» (υποθέτουμε ότι ήταν αναπαράσταση της αρπαγής της Κόρης), ακούγονταν μυστικές φράσεις, «τα λεγόμενα», *Εικ. 12. Αναθηματικό χοιρίδιο. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5053.*

12

και αποκαλύπτονταν τα ιερά, «τα δεικνύμενα». Στις 21 τέλος του μηνός ετελείτο η εποπτεία, το τρίτο και ανώτερο στάδιο της μύησης. Σ' αυτό μπορούσαν να φτάσουν εκείνοι από τους πιστούς που είχαν ήδη μυηθεί πριν ένα χρόνο στα μυστήρια. Κατά την εποπτεία ο ιεροφάντης έδειχνε στους μύστες ως το μεγαλύτερο μυστήριο «στάχυν ἐν σιωπῇ τεθερισμένον» (στάχυ θερισμένο αμίλητα). Στις 22 οι μύστες έκαναν σπονδές στους νεκρούς με ειδικά αγγεία, τις πλημοχόες, που περιείχαν υγρό για τις προσφορές, και στις 23 γύριζαν στους τόπους τους βελτιωμένοι ηθικά, ευτυχισμένοι, με μειωμένο φόβο για το θάνατο και με αυξημένη ελπίδα για καλύτερη ζωή.

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

Περνώντας την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου και διασχίζοντας το τελευταίο τμήμα της Ιεράς Οδού (εικ. 13, αριθ. 1), με κατεύθυνση προς τα νότια, βρισκόμαστε μέσα στη μεγάλη αυλή που εκτείνεται μπροστά στην επίσημη εξωτερική βόρεια είσοδο του ιερού της Ελευσίνας, τα Μεγάλα Προπύλαια.

Η **Αυλή** (εικ. 13, αριθ. 2), έργο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, μήκους 65 και πλάτους 40 μ., έχει σχήμα ακανόνιστου ορθογωνίου και είναι στρωμένη με μεγάλες μαρμάρινες ορθογώνιες πλάκες. Κέντρο συγκέντρωσης των πιστών, για την προετοιμασία και την παρακολούθηση της πομπής των Ελευσινίων και άλλων ιεροτελεστιών, είχε γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες που τη στόλισαν με λαμπρά οικοδομήματα. Στην αυλή οδηγούσαν τρεις δρόμοι: η Ιερά Οδός, που άρχιζε από την Αγορά των Αθηνών και κατέληγε στο βορειοανατολικό άκρο της, η οδός του λιμανιού της Ελευσίνας, που οδηγούσε στην ανατολική αψίδα και η οδός των Μεγάρων που έφτανε στη δυτική αψίδα της.

Βορειοανατολική στοά (εικ. 13, αριθ. 3). Απέναντι από την είσοδο του χώρου διακρίνονται τα θεμέλια της στοάς, που έκλεινε την αυλή απ' αυτή την πλευρά (οι δέκα κίονες της κιονοστοιχίας της πρόσοψης συμπληρώθηκαν υποθετικά στο σχέδιο).

Κρήνη (εικ. 13, αριθ. 4). Νότια της βορειοανατολικής στοάς σώζεται ο πυθμένας της δεξαμενής της κρήνης. Μπροστά στη δεξαμενή σώζεται ένα μαρμάρινο κρηπίδωμα με οχτώ λεκανοειδείς κοιλότητες, στις οποίες πρέπει να έπεφτε το νερό από οχτώ κρουνούς. Λίγο πιο χαμηλά από το πρώτο, ένα δεύτερο κρηπίδωμα, επίσης μαρμάρινο, με αυλάκι, διοχέτευε το νερό της δεξαμενής σε κεντρικό αγωγό, ανατολικά του περιβόλου του ιερού. Το κτίσμα φαίνεται ότι είχε μαρμάρινη επένδυση. Είναι έργο του πρώτου μισού του 2ου αι. μ.Χ.

Ανατολική θριαμβική αψίδα (εικ. 13, αριθ. 5). Κοντά στην κρήνη βρίσκεται πρόχειρα αναστηλωμένο ένα αέτωμα και συγκεντρωμένα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη που ανήκουν στην ανατολική αψίδα. Η βάση της βρίσκεται στην αρχική της θέση, δίπλα στην κρήνη, εν μέρει αποκατεστημένη με σύγχρονα αρχιτεκτονικά μέλη. Η αψίδα, από πεντελικό μάρμαρο, κορινθιακού ρυθμού, είχε ύψος 16 μ. Στο κάτω τμήμα της σχημάτιζε τόξο που είχε άνοιγμα στο κατώφλι 4,85 μ. Δεξιά και αριστερά του τόξου βάθρα διακοσμημένα με σταυρωτές δάδες – έμβλημα της Δήμητρας και της Περσεφόνης – υποστήριζαν κορινθιακούς κίονες. Στο επιστύλιο του τόξου είναι χαραγμένη η

Εικ. 13. Σχέδιο του αρχαιολογικού χώρου με τις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις (σχεδίαση: Έλση Σπαθάρη).

αφιερωματική επιγραφή: *ΤΟΙΝ ΘΕΟΙΝ ΚΑΙ ΤΩ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ ΟΙ ΠΑΝΕΛΛΗΝΕΣ.*

Το τμήμα της αψίδας πάνω από το τόξο είχε διαιρεθεί με κορινθιακούς κίονες σε τρία μέρη. Πάνω από το μεσαίο υψωνόταν το αέτωμα, που βρίσκεται σήμερα κοντά στη βάση της αψίδας. Η ανατολική αψίδα, όπως και η δίδυμή της δυτική, ήταν με μικρές διαφορές πιστά αντίγραφα της Αψίδας του Αδριανού στην Αθήνα. Η κατασκευή τους αποδόθηκε στον Αντωνίνο τον Ευσεβή ή στο Μάρκο Αυρήλιο.

Δυτική θριαμβική αψίδα (εικ. 13, αριθ. 6). Στη δυτική πλευρά της αυλής, απέναντι από την ανατολική, βρίσκεται στη θέση της η βάση της δυτικής αψίδας και κοντά της δεκατέσσερα αρχιτεκτονικά μέλη της.

Βορειοδυτική στοά (εικ. 13, αριθ. 7). Την αυλή έκλεινε ΒΔ. δεύτερη στοά, από την οποία σώθηκαν τα θεμέλια. Το κτίριο είχε στην πρόσοψη κιονοστοιχία και πίσω απ' αυτή δωμάτια, το ένα δίπλα στο άλλο.

Εξέδρα (εικ. 13, αριθ. 8). Αμέσως μπροστά από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου σώζονται τα θεμέλια ημικυκλικού κτίσματος, που κατά την άποψη πολλών θα πρέπει να ήταν εξέδρα απ' όπου οι διάφοροι αξιωματούχοι του ιερού παρακολουθούσαν την άφιξη της πομπής των Ελευσινίων ή διάφορες άλλες θυσίες και τελετουργίες προς τιμήν των θεών. Σύμφωνα με άλλη άποψη το κτίσμα ήταν βάθρο αγαλμάτων.

Ναός Προπυλαίας Αρτέμιδος και Πατρός Ποσειδώνος (εικ. 13, αριθ. 9). Στο μέσο περίπου της αυλής υψώνεται η κρηπίδα του ναού, που ήταν τετράστυλος, αμφιπρόστυλος, δωρικού ρυθμού, και είχε κατασκευαστεί από πεντελικό μάρμαρο, με ξύλινη στέγη και πήλινη κεράμωση. Οι κίονές του ήταν μονολιθικοί. Η κατασκευή του τοποθετείται στα χρόνια του Μάρκου Αυρήλιου.

Βωμοί Αρτέμιδος και Ποσειδώνος (εικ. 13, αριθ. 10 και 11). Το μαρμάρινο ορθογώνιο θεμέλιο, διαστ. 3,70×3,08 μ. ανατολικά του ναού, έχει ταυτιστεί με το Βωμό της Αρτέμιδος, ενώ τα λείψανα των θεμελίων, διαστ. 4×3,35 μ., βόρεια του ναού, με το Βωμό του Ποσειδώνος.

Εσχάρα (εικ. 13, αριθ. 12). Τα λείψανά της διακρίνονται ΒΔ. του ναού της Αρτέμιδος. Ο βωμός, φρεατόσχημος, χτισμένος με τούβλα, έχει βάθος 1,75, μήκος 1,43 και πλάτος 1,06 μ. Στο εσωτερικό μέρος του βωμού σώζονται έξι καπνοδόχοι. Στο μέσο του ύψους του, το έδρανο που ακουμπά στις τέσσερις πλευρές του, χρησίμευε για την τοποθέτηση της σιδερένιας σχάρας πάνω στην οποία θυσίαζαν πριν ξεκινήσει η πομπή για την Αθήνα. Ο βωμός, ρωμαϊκής εποχής, ίσως σύγχρονος της αυλής, είναι ο τελευταίος μιας σειράς βωμών που υπήρχαν σ' αυτή τη θέση σε παλαιότερες εποχές για τις θυσίες στις θεές. Νότια της τομής, μέσα στην οποία βρίσκεται η εσχάρα, διακρίνεται τμήμα αψιδωτού κτίσματος που ανήκει σε σημαντικό κτίριο (εικ. 13, αριθ. 13) του 8ου αι. π.Χ.

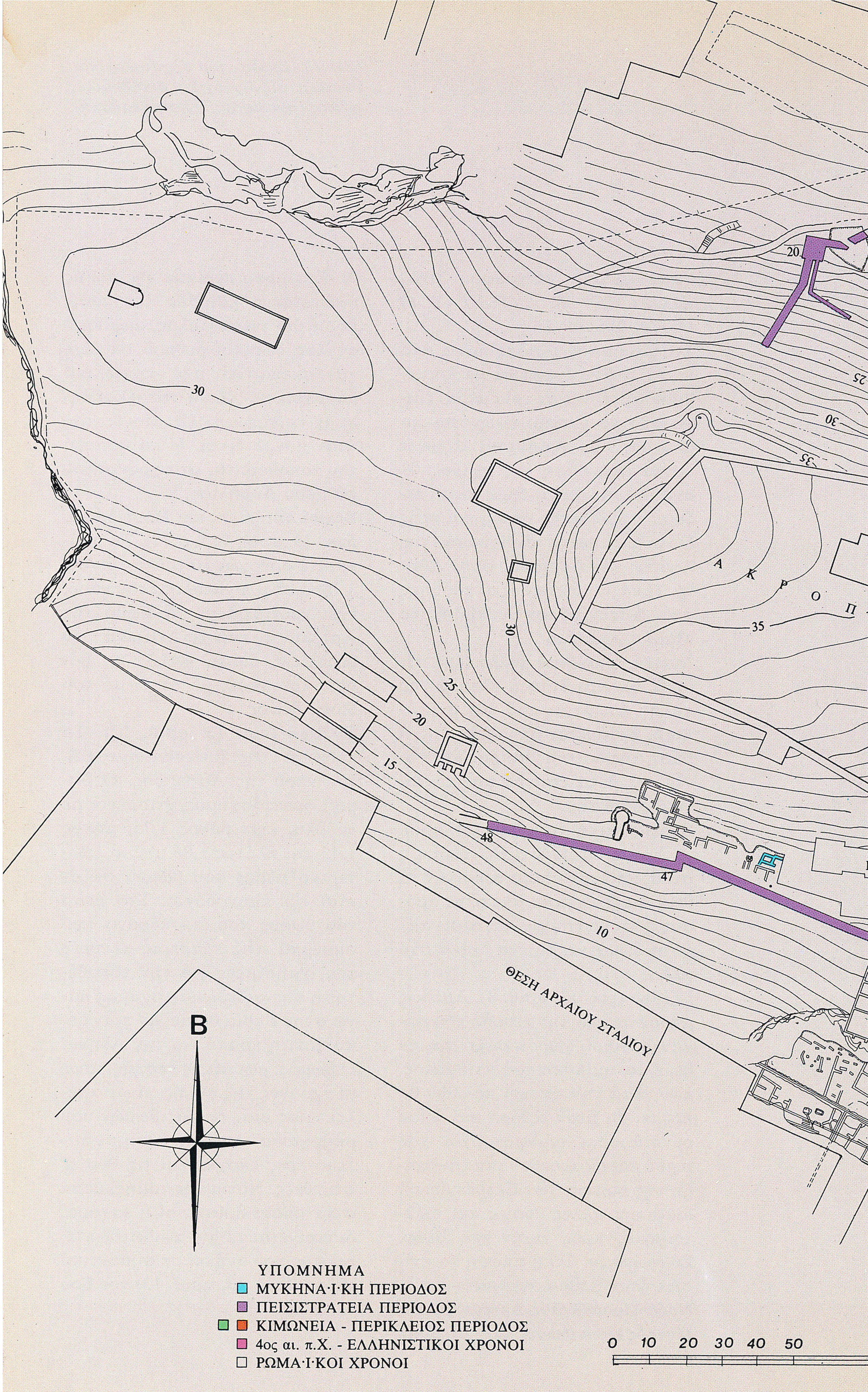
20
25
30
30
35
Α Κ Ρ Ο Π
35
30
25
20
15
48
47
10
ΘΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ
Β
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
🟦 ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
🟪 ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
🟩 🟧 ΚΙΜΩΝΕΙΑ - ΠΕΡΙΚΛΕΙΟΣ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
🟥 4ος αι. π.Χ. - ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ
☐ ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ
0 10 20 30 40 50

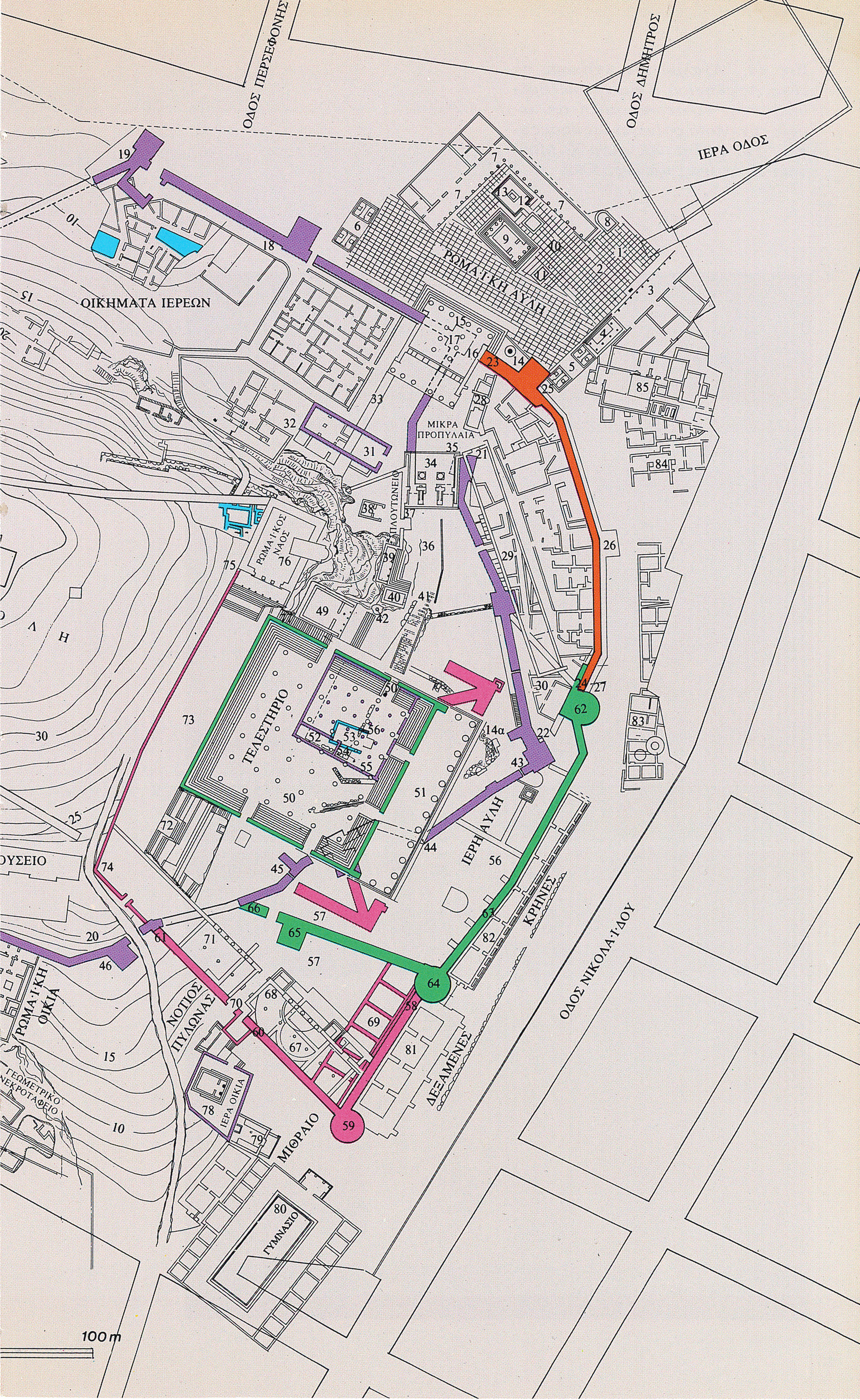
ΟΔΟΣ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗΣ
ΟΔΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ
ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ
ΡΩΜΑ·Ι·ΚΗ ΑΥΛΗ
ΟΙΚΗΜΑΤΑ ΙΕΡΕΩΝ
ΜΙΚΡΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ
ΠΛΟΥΤΩΝΕΙΟ
ΡΩΜΑ·Ι·ΚΟΣ ΝΑΟΣ
ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟ
ΙΕΡΗ ΑΥΛΗ
ΚΡΗΝΕΣ
ΟΔΟΣ ΝΙΚΟΛΑ·Ι·ΔΟΥ
ΔΕΞΑΜΕΝΕΣ
ΜΙΘΡΑΙΟ
ΓΥΜΝΑΣΙΟ
ΙΕΡΑ ΟΙΚΙΑ
ΝΟΤΙΟΣ ΠΥΛΩΝΑΣ
ΡΩΜΑ·Ι·ΚΗ ΟΙΚΙΑ
ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΟΥΣΕΙΟ
Λ
Η
100 m
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
12
13
14
14α
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
78
79
80
81
82
83
84
85

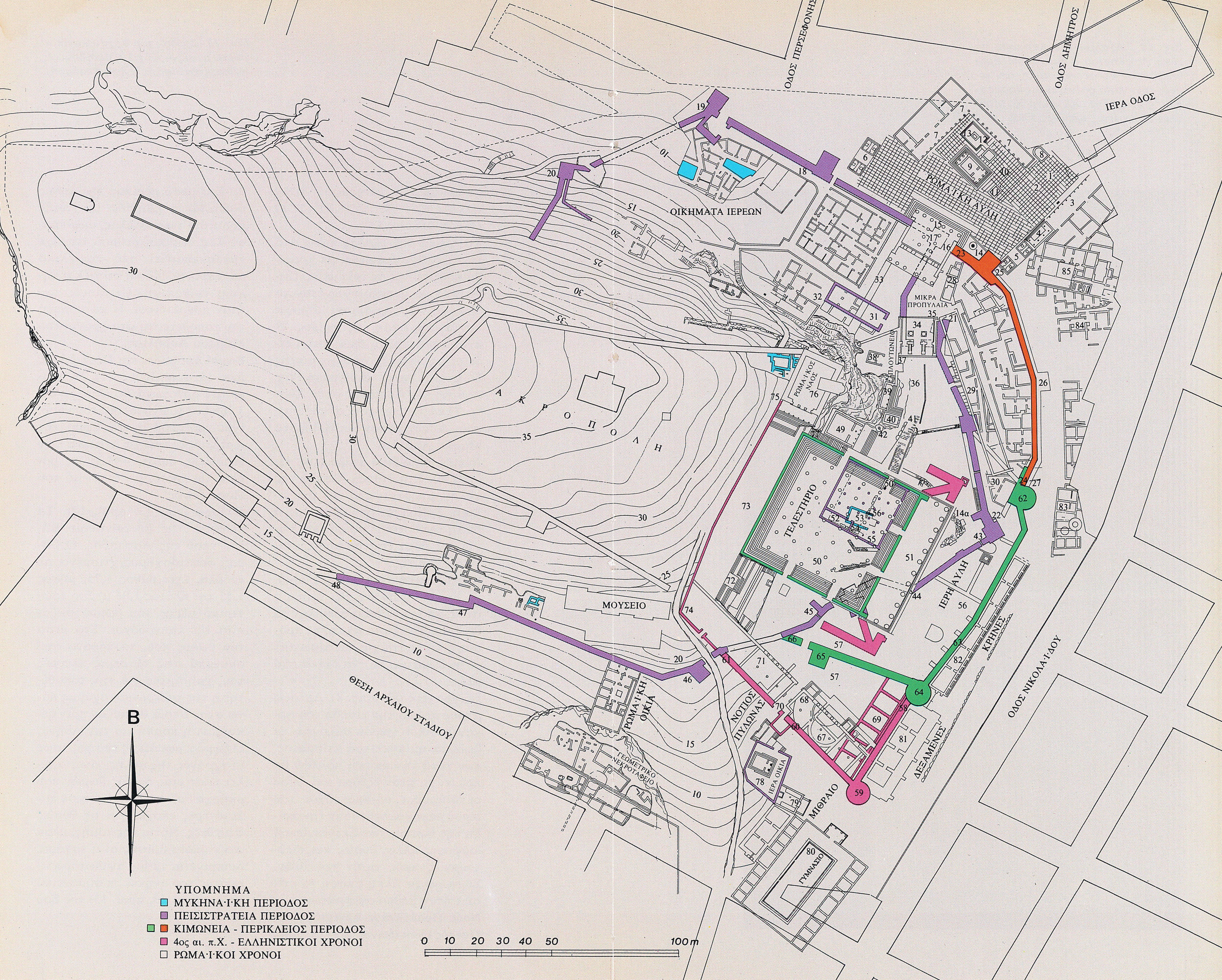
ΟΔΟΣ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗΣ
ΟΔΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ
ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ
ΟΙΚΗΜΑΤΑ ΙΕΡΕΩΝ
ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΛΗ
ΜΙΚΡΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ
ΠΛΟΥΤΩΝΕΙΟ
ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΝΑΟΣ
ΑΚΡΟΠΟΛΗ
ΤΕΛΕΣΤΗΡΙΟ
ΙΕΡΗ ΑΥΛΗ
ΚΡΗΝΕΣ
ΟΔΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟ
ΘΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΥ ΣΤΑΔΙΟΥ
ΡΩΜΑΪΚΗ ΟΙΚΙΑ
ΝΟΤΙΟΣ ΠΥΛΩΝΑΣ
ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ
ΙΕΡΑ ΟΙΚΙΑ
ΜΙΘΡΑΙΟ
ΔΕΞΑΜΕΝΕΣ
ΓΥΜΝΑΣΙΟ
Β
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΚΙΜΩΝΕΙΑ - ΠΕΡΙΚΛΕΙΟΣ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
4ος αι. π.Χ. - ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ
ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ
0 10 20 30 40 50 100m
10 15 20 25 30 35

Εικ. 14. ΄Αγαλμα του Αντίνοου σε τύπο Ασκληπιού ή Διονύσου. Βρέθηκε στην εξωτερική αυλή του ιερού, την οποία φαίνεται ότι κοσμούσε. ΄Υψ. 1,83 μ. 2ος αι. μ.Χ. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5092.

14

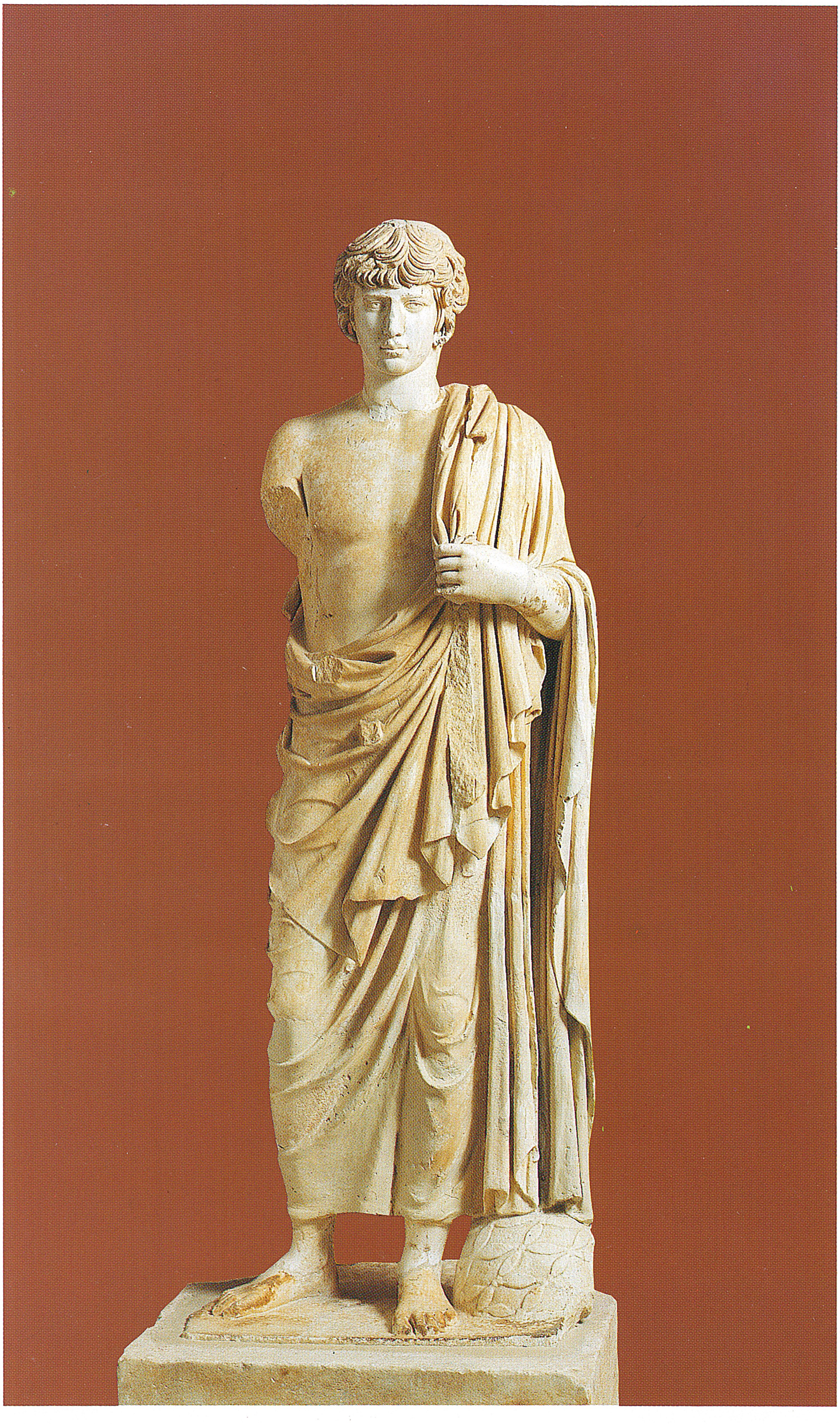

Καλλίχορο φρέαρ (εικ. 13, αριθ. 14). Βρίσκεται στα νότια της αυλής και στη βορειοανατολική γωνία των Μεγάλων Προπυλαίων. Είναι κατάσκευασμένο με γκριζογάλαζη ελευσινιακή πέτρα και σύμφωνα με το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας. Το στόμιο του φρέατος σχηματίζουν δύο λίθινοι επάλληλοι ομόκεντροι δακτύλιοι. Το Καλλίχορο βρίσκεται σε επίπεδο 1,35 μ. βαθύτερα από το πλακόστρωτο της αυλής και περιβάλλεται από τοίχο με τον οποίο απομονώνεται απ᾽ αυτήν.

Το Καλλίχορο, με βάση την άποψη που διατύπωσε ο Μυλωνάς, κατασκευάστηκε στους χρόνους του Πεισίστρατου για να αντικαταστήσει ένα άλλο (εικ. 13, αριθ. 14α), που μέχρι τότε υπήρχε σε χρήση σύμφωνα με την περιγραφή του Ομηρικού Ύμνου κάτω από τη βορειοανατολική γωνία της στοάς του Φίλωνα (βλ. εισαγωγή).

Το πρώτο Καλλίχορο αχρηστεύτηκε εξαιτίας της κατασκευής του πεισιστράτειου περιβόλου που περιόρισε σε τέτοιο βαθμό το χώρο γύρω απ᾽ αυτό, ώστε δεν ήταν πια δυνατό να τελούνται στην περιοχή του οι χοροί των γυναικών της Ελευσίνας που αποτελούσαν μέρος των ιεροτελεστιών προς τιμήν της θεάς.

Μεγάλα Προπύλαια (εικ. 1 και 13, αριθ. 15). Στο κέντρο περίπου της νότιας πλευράς της αυλής, στραμμένα προς την Αθήνα, σώζονται τα λείψανα των Μεγάλων Προπυλαίων, που ήταν η κύρια είσοδος του ιερού κατά τη ρωμαϊκή εποχή και χτίστηκαν πιθανότατα πάνω στη θέση του παλαιότερου κιμώνειου πυλώνα (εικ. 13, αριθ. 16). Τα Προπύλαια – πιστό σχεδόν αντίγραφο του κεντρικού τμήματος των Προπυλαίων της Ακρόπολης των Αθηνών – αποτελούνταν από δύο πρόπυλα, ένα εξωτερικό βόρειο και ένα εσωτερικό νότιο, που είχαν από έξι δωρικούς κίονες στην πρόσοψη. Πέντε είσοδοι, προσιτές από την εξωτερική αυλή με κλίμακα έξι βαθμίδων, οδηγούσαν στο νότιο πρόπυλο από το οποίο η εσωτερική αυλή του ιερού ήταν προσιτή χωρίς κλίμακα. Πίσω από κάθε ακραίο δωρικό κίονα του προπύλου υπήρχε παραστάδα που ήταν η απόληξη των πλευρικών τοίχων των Προπυλαίων. Κοντά στο νότιο πρόπυλο υπήρχε εγκάρσιος τοίχος που διαιρούσε το κτίριο σε δύο άνισα τμήματα. Πίσω από τους δύο κεντρικούς δωρικούς κίονες του βόρειου προπύλου υπήρχαν έξι ιωνικοί κίονες σε δύο σειρές που στήριζαν το βαθύ προστώο. Οι δωρικοί κίονες της βόρειας πρόσοψης επιστέφονταν από θριγκό με επίπεδα επιστύλια, από ζωφόρο με τρίγλυφα και μετόπες και, τέλος, από αέτωμα πλαισιωμένο με κανονικό δωρικό γείσο, διακοσμημένο στο τύμπανο με ανάγλυφη προτομή αυτοκράτορα πάνω σε ασπίδα. Η κατασκευή των Προπυλαίων αποδόθηκε κατά καιρούς στον Αδριανό, τον Αντωνίνο τον Ευσεβή και το Μάρκο Αυρήλιο, τον οποίο μάλιστα ο Deubner υποστήριξε ότι αναγνώρισε στην προτομή του βόρειου αετώματος (εικ. 15).

Εικ. 15. Τμήμα από το βόρειο αέτωμα των Μεγάλων Προπυλαίων, με προτομή πιθανώς του Μάρκου Αυρηλίου στο τύμπανο.

Την εποχή των επιδρομών των Γότθων και των Ερούλων (267 μ.Χ.) η πρόσοψη των Προπυλαίων κλείστηκε με ισχυρό τοίχο για να προστατευτεί το ιερό και μόνο μια θύρα στα ανατολικά επέτρεπε την είσοδο σ' αυτό.

Δυτικά των Προπυλαίων – μπροστά από τμήμα του πεισιστράτειου περιβόλου (εικ. 13, αριθ. 17, 18, 19, 20) που έκλεινε το ιερό απ' αυτή την πλευρά – είναι εκτεθειμένα μερικά από τα αρχιτεκτονικά τους μέλη καθώς και το βόρειο αέτωμα με την προτομή του αυτοκράτορα.

Βοηθητική περιοχή του ιερού. Δεξιά και αριστερά των Μεγάλων Προπυλαίων εκτείνεται η βοηθητική περιοχή του ιερού. Η δημιουργία της φαίνεται ότι άρχισε στα χρόνια του Πεισίστρατου και συνεχίστηκε ως την ύστερη αρχαιότητα. Τα κτίρια της βοηθητικής περιοχής είναι κυρίως αποθήκες για τις προσφορές των πιστών και οικοδομήματα διοικητικής φύσης.

Το ανατολικό τμήμα της βοηθητικής περιοχής, περιορίζεται στα ΝΔ. από τμήμα του πεισιστράτειου περιβόλου (εικ. 13, αριθ. 21-

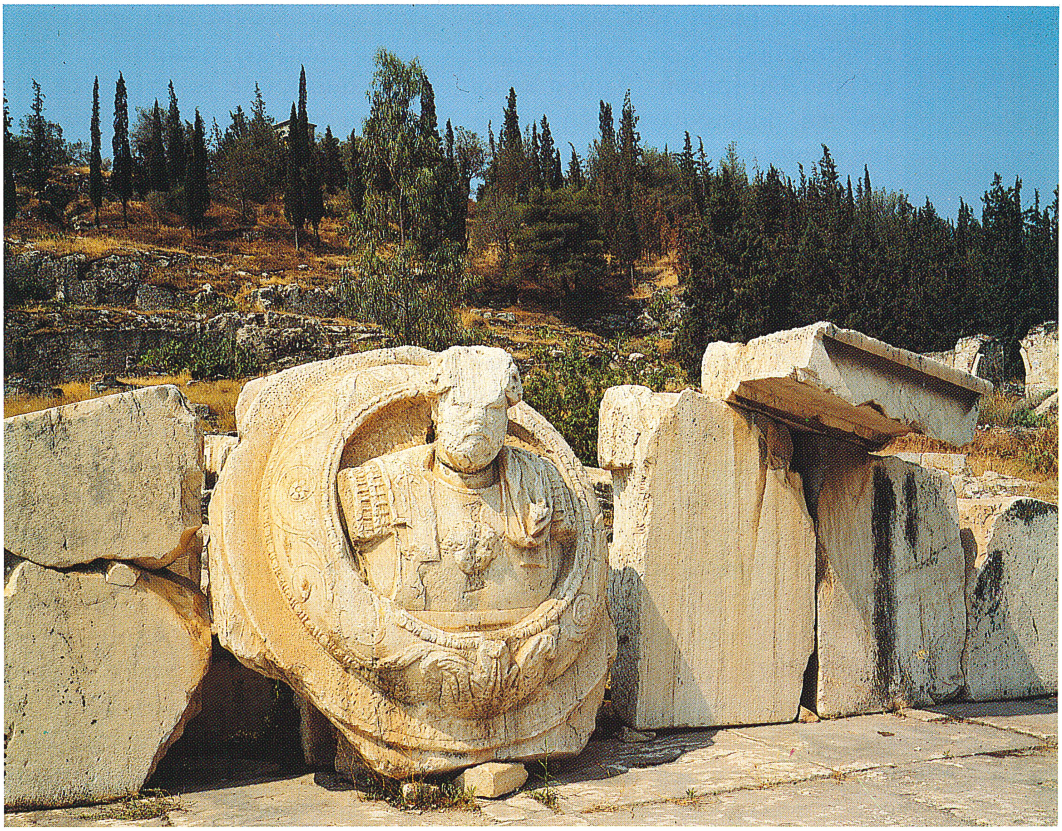

15

Εικ. 16. Ανάγλυφο με παράσταση αριστερά της Δήμητρας, καθισμένης σε θρόνο και της Κόρης στα δεξιά, κρατώντας δάδες. Βρέθηκε στα δυτικά των Μεγάλων Προπυλαίων. Ύψ. 0,78, πλ. 0,56 μ. 480 π.Χ. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5085.

16

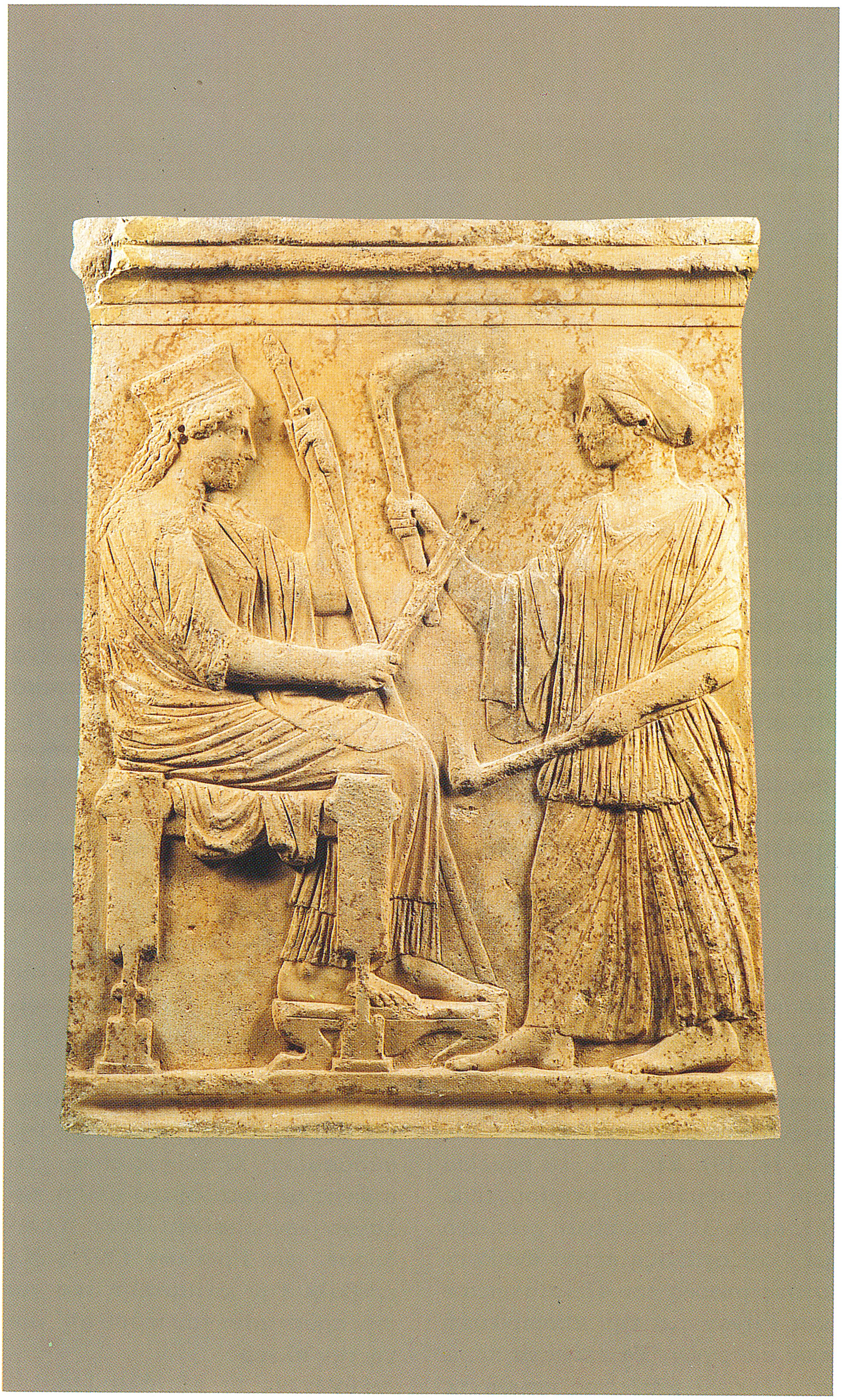

22) και στα ΒΑ. από τον κιμώνειο (εικ. 13, αριθ. 23-24) που κατασκευάστηκε ακριβώς για να προστατεύσει τη νέα επέκταση του ιερού. Το εξωτερικό τμήμα του κιμώνειου τείχους επισκευάστηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους για να ενισχυθεί με νέο τμήμα περιβόλου (εικ. 13, αριθ. 25, 26, 27). Στο ανατολικό αυτό τμήμα της βοηθητικής περιοχής σήμερα σώζονται: τα ερείπια μιας υπόγειας ρωμαϊκής δεξαμενής (εικ. 13, αριθ. 28) με θολωτά δωμάτια και σκάλες, τα θεμέλια των ρωμαϊκών σιρών (εικ. 13, αριθ. 29) και στο βάθος τα ερείπια υπόστυλου τριγωνικού σιρού των χρόνων του Περικλή (εικ. 13, αριθ. 30).

Το δυτικό τμήμα της βοηθητικής περιοχής περιορίζεται στα νότια από την Ακρόπολη και στα βόρεια και δυτικά από τον πεισιστράτειο περίβολο (εικ. 13, αριθ. 17, 18, 19). Στα ΝΔ. τα θεμέλια του στενόμακρου κτιρίου (εικ. 13, αριθ. 31) που είναι χτισμένα με γκριζογάλαζη πέτρα ανήκουν στους σιρούς του Πεισίστρατου και έγιναν για την αποθήκευση των απαρχών. Τα λείψανα πάνω στο δυτικό μισό της αποθήκης του Πεισίστρατου ταυτίστηκαν με τον **Οίκο των Κηρύκων** (εικ. 13, αριθ. 32).

Το οίκημα χρησιμοποιήθηκε από τα μέλη του ιερού γένους για τις συνεδριάσεις και τελετουργίες τους. Αποτελείται από τέσσερα δωμάτια, τρία στα νότια, χτισμένα σε ψηλότερο επίπεδο, και ένα μεγάλο στα βόρεια. Στο κεντρικό από τα δωμάτια του νότιου συγκροτήματος – στεγασμένο σήμερα με dexion – βρέθηκε τοιχογραφία με παράσταση Δία, και ιερά σκεύη λατρείας. Τα λείψανα του οίκου είναι ίσως μεταγενέστερα των Μεγάλων Προπυλαίων. Στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, πάνω από την αποθήκη του Πεισίστρατου, χτίστηκε ένας τοίχος (εικ. 13, αριθ. 33) που αρχίζει από τη νοτιοδυτική γωνία των Μεγάλων Προπυλαίων και φτάνει απέναντι μέχρι το λόφο της ακρόπολης. Ο τοίχος είναι χτισμένος με οικοδομικό υλικό παλαιότερων κτιρίων. Ίσως η επιδρομή των Ερούλων (267 μ.Χ.) επέβαλε την κατασκευή του για την προστασία του ιερού απ᾽ αυτή την πλευρά.

Αφήνοντας τα Μεγάλα Προπύ-

Εικ. 17. Άποψη των Μικρών Προπυλαίων.

17

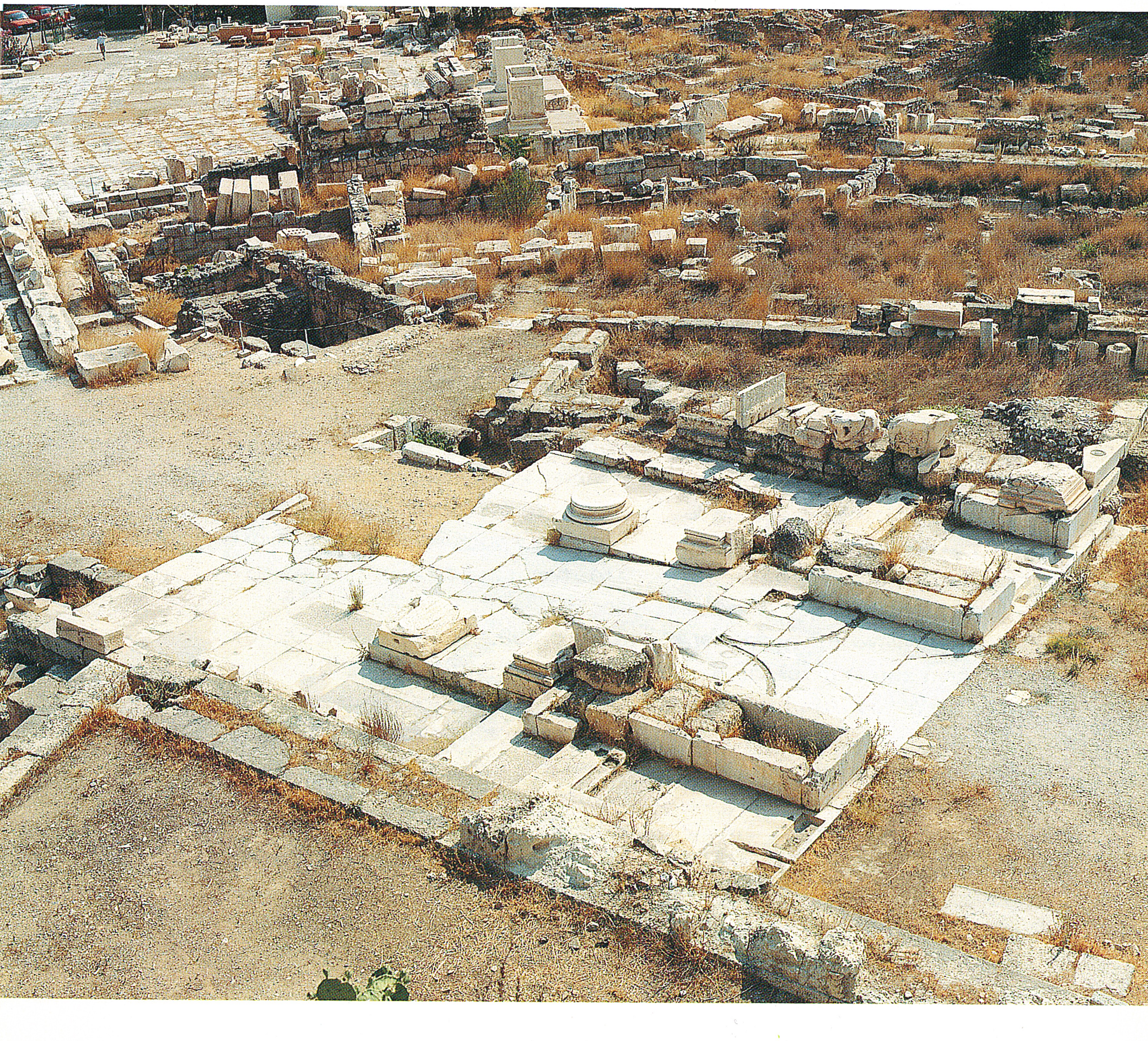

Εικ. 18. Άποψη των Μικρών Προπυλαίων.

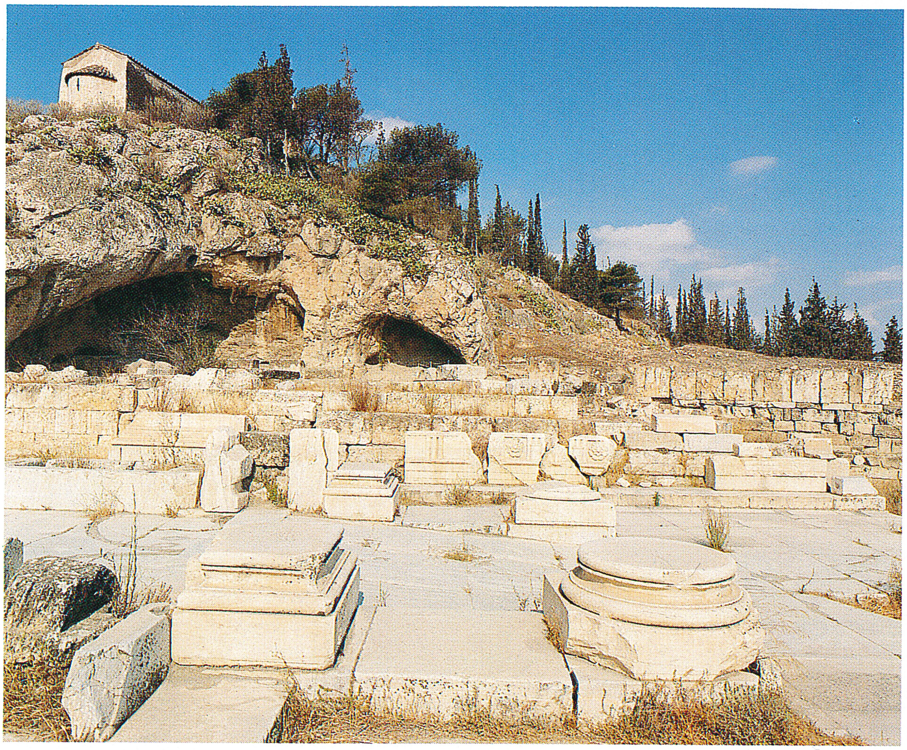
18

λαια και τη βοηθητική περιοχή, φτάνουμε στα **Μικρά Προπύλαια** (εικ. 13, αριθ. 34 και εικ. 17-18), την είσοδο του κυρίως χώρου του ιερού. Αυτά χτίστηκαν πάνω στο βόρειο πυλώνα της εποχής του Πεισίστρατου (εικ. 13, αριθ. 35) από μάρμαρο Πεντέλης και αφιερώθηκαν σύμφωνα με τη λατινική επιγραφή του επιστυλίου στη Δήμητρα από τον Appius Claudius Pulcher, ύπατο του 54 μ.Χ. Στη βόρεια πρόσοψή του εκτείνεται μια αυλή στρωμένη με πλάκες, στην οποία φτάνει κανείς ανεβαίνοντας δύο σκαλοπάτια. Στο βάθος της αυλής μια στεγασμένη είσοδος σχημάτιζε ένα βαθύ πρόθυρο με δύο κορινθιακούς κίονες στα βόρεια (σώζονται ακόμη στη θέση τους οι βάσεις) και δύο παραστάδες πίσω τους, στα νότια. Η προέκταση των παραστάδων κατέληγε στη νότια πρόσοψη των Προπυλαίων σε ένα δίστυλο προστώο που το επιστύλιο του υποβάσταζαν Καρυάτιδες.

Τα κορινθιακά κιονόκρανα και επίκρανα είναι διακοσμημένα με φτερωτά ζώα (λιοντάρια και ταύρους) και επιστέφονται με εξαγωνικούς άβακες. Δύο απ' αυτά είναι τοποθετημένα στον τοίχο ανατολικά των Προπυλαίων και δύο είναι εκτεθειμένα στην αυλή του Μουσείου. Ο θριγκός είχε ιωνικό επιστύλιο και δωρική ζωφόρο διακοσμημένη με σύμβολα της λατρείας της Δήμητρας, κί-

Εικ. 19. Καρυάτις-Κιστοφόρος. Η μία από τις δύο κόρες, που υποστήριζαν την προς το Τελεστήριο πλευρά της στέγης των Μικρών Προπυλαίων. Στο κεφάλι φέρει την κίστη, το ιερό κιβώτιο που διακοσμείται με τα ανάγλυφα αποδοσμένα σύμβολα της ελευσινιακής λατρείας, κέρνο, στάχυα, παπαρούνες, ροζέτες. Ύψ. 1,96, πλ. 1,50 μ. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5104.

19

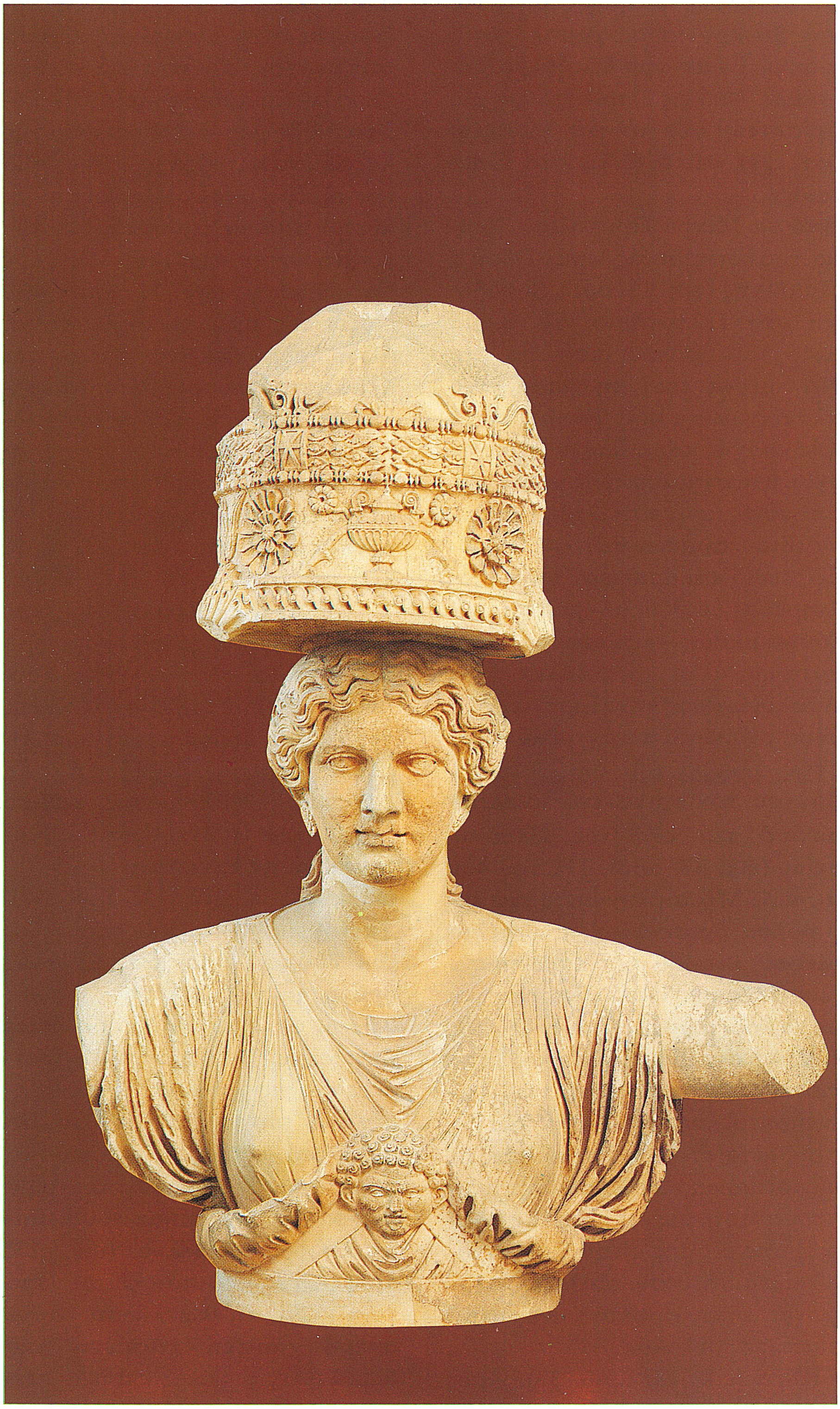

στες, δέσμες σταριών, μήκωνες και βουκράνια σε χαμηλό ανάγλυφο. Το αέτωμα δεν έφερε διάκοσμο. Από τις Καρυάτιδες η μία βρίσκεται στο τοπικό Μουσείο (εικ. 19) και η άλλη στο Cambridge.

Από τα Μικρά Προπύλαια, τμήμα της εσωτερικής Ιεράς Οδού ή Πομπικής (εικ. 13, αριθ. 36) οδηγεί στο Τελεστήριο. Το τμήμα αυτό του δρόμου διασώζει στα ΝΔ. μέρος από τη μαρμάρινη πλακόστρωσή του. Είναι ρωμαϊκής εποχής και μάλιστα η τελευταία ανακατασκευή του δρόμου, απ᾽ αυτές που επανειλημμένα έγιναν διαμέσου των αιώνων. Ο δρόμος δεξιά και αριστερά ήταν στολισμένος με βάθρα – μερικά σώζονται ακόμη – που έφεραν αγάλματα και άλλα αφιερώματα.

Ακολουθώντας την Πομπική Οδό μέσα στο ιερό, συναντούμε δεξιά στην πλευρά του σπηλαιώδους βράχου τον τριγωνικό αναλημματικό περίβολο του **Πλουτωνείου** (εικ. 13, αριθ. 37), του 4ου αι. π.Χ. Μέσα στην αυλή του περιβόλου βρίσκονται τα θεμέλια μικρού κτιρίου «εν παραστάσι» (εικ. 13, αριθ. 38) που ταυτίστηκε με το ναό του Πλούτωνα. Ο ναός τον 4ο ὰι. αντικατέστησε έναν παλαιότερο της εποχής του Πεισίστρατου, που ήταν στην ίδια θέση. Μέσα στο χώρο αυτό ίσως οι πιστοί παρακολουθούσαν την αναπαράσταση της ετήσιας επιστροφής της Κόρης στην Ελευσίνα. Σ᾽ αυτή τη θέση εξάλλου, σύμφωνα με τον ορφικό ύμνο, ήταν οι πύλες του Άδη.

Εξέδρα (εικ. 13, αριθ. 39). Αμέσως νότια του Πλουτωνείου, λαξευμένη στην ανατολική πλαγιά του βράχου, σώζεται μια εξέδρα που γίνεται προσιτή από την πομπική οδό με σκαλοπάτια επίσης λαξευμένα στο βράχο. Ίσως από την εξέδρα παρακολουθούσαν οι πιστοί κάποια ιεροτελεστία που γινόταν στην περιοχή.

Ναός Εκάτης (εικ. 13, αριθ. 40). Νότια της εξέδρας, σκαλοπάτια, άλλα λαξευμένα στο βράχο και άλλα κατασκευασμένα από πωρόλιθους, οδηγούν σ᾽ ένα ορθογώνιο άνδηρο όπου σώζονται ίχνη θεμελίων ενός κτιρίου που ταυτίστηκε με το ναό της Εκάτης.

Αγέλαστη Πέτρα (εικ. 13, αριθ. 41). Στο ύψος αυτό του δρόμου, αλλά στην ανατολική πλευρά του, διακρίνουμε ένα μικρό βράχο που προεξέχει του οδοστρώματος. Ταυτίστηκε με την Αγέλαστη Πέτρα, στην οποία σύμφωνα με μια άλλη μεταγενέστερη παράδοση που αναφέρει ο Καλλίμαχος, κάθισε η Δήμητρα να ξεκουραστεί φτάνοντας στην Ελευσίνα.

Θησαυρός Α (εικ. 13, αριθ. 42). Ακόμη πιο νότια και στα δεξιά του δρόμου βρίσκεται μεγάλος βράχος με μια κοιλότητα βάθους 0,53 μ. στην κορυφή του. Ίσως ήταν είδος θησαυρού που χρησίμευε για τις χρηματικές προσφορές των πιστών. Από το σημείο αυτό του δρόμου μπορούμε να παρατηρήσουμε καλά, αριστερά μας στο βάθος, τμήμα του **πεισιστράτειου περιβόλου** (εικ. 13, αριθ. 21-22). Αποτελείται από τρία μέρη: τη θεμελίωση, κατασκευή χαμηλή χτισμένη από αδούλευτες μεγάλες επίπεδες πέ-

Εικ. 20. Τα παρθενώνεια τεμάχια από ανάγλυφη σύνθεση αετώματος θησαυρού στα βόρεια του Τελεστηρίου που απεικόνιζαν την αρπαγή της Κόρης από τον Πλούτωνα. Τα πρωτότυπα είναι εκτεθειμένα στο Εθνικό Μουσείο, τα αντίγραφα στο Μουσείο Ελευσίνας.

20

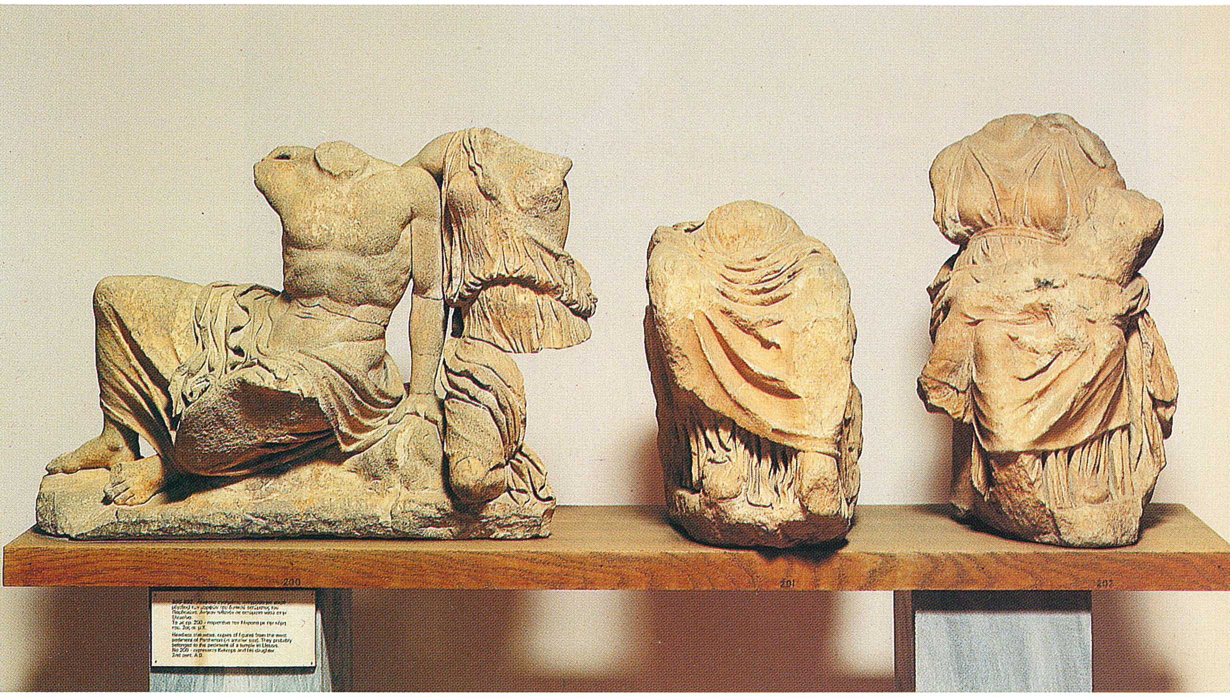

τρες, τη βάση, με ελευσινιακή γκριζογάλαζη πέτρα σε πολυγωνική τοιχοποιία (διακρίνεται καλά) και την ανωδομή από άψητες πλίνθους (βλέπε κάτω από το dexion). Εκτός από το τμήμα αυτό ανατολικά της Ιεράς Οδού και εκείνο που είδαμε δυτικά των Μεγάλων Προπυλαίων, μπορούμε να παρακολουθήσουμε και αργότερα τη διαδρομή του περιβόλου στα νότια του Τελεστηρίου (εικ. 13, αριθ. 43-48) κάτω από την αυλή του Μουσείου και γύρω απ᾽ όλη σχεδόν την έκταση του λόφου. Αντίθετα με τους περιβόλους των προηγούμενων εποχών, που χρησίμευαν κυρίως ως αναλημματικοί τοίχοι για τη στήριξη του ανδήρου, πάνω στο οποίο θα χτιζόταν το Τελεστήριο, ο πεισιστράτειος είχε και αμυντικό χαρακτήρα. Ήταν ικανός να προστατεύσει και το ιερό και την πόλη, την οποία περιέβαλλε επίσης, και σε εποχή πολέμου. Την κλασική και ρωμαϊκή εποχή, όταν το ιερό αναπτύχθηκε ακόμη περισσότερο σε έκταση, τα νέα τμήματα των περιβόλων που χτίστηκαν για την προστασία του είχαν και αυτά αμυντικό χαρακτήρα.

Ακολουθώντας προς Ν. την Πομπική Οδό συναντούμε δεξιά το **Ναό F ή Θησαυρό Β** (εικ. 13, αριθ. 49). Λείψανα του ναού αυτού σώζονται ΝΔ. του Θησαυρού Α. Ήταν χτισμένος πάνω σε τεχνητά διαμορφωμένο επίπεδο (διαστ. 14,10×11,20 μ.), που ήταν προσι-

Εικ. 21. Ακέφαλο άγαλμα της Δήμητρας πιθανώς της σχολής του Αγορακρίτου. Έργο του 420 π.Χ. από πεντελικό μάρμαρο, σε υπερφυσικό μέγεθος. Ύψ. 1,80 μ. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5076.

21

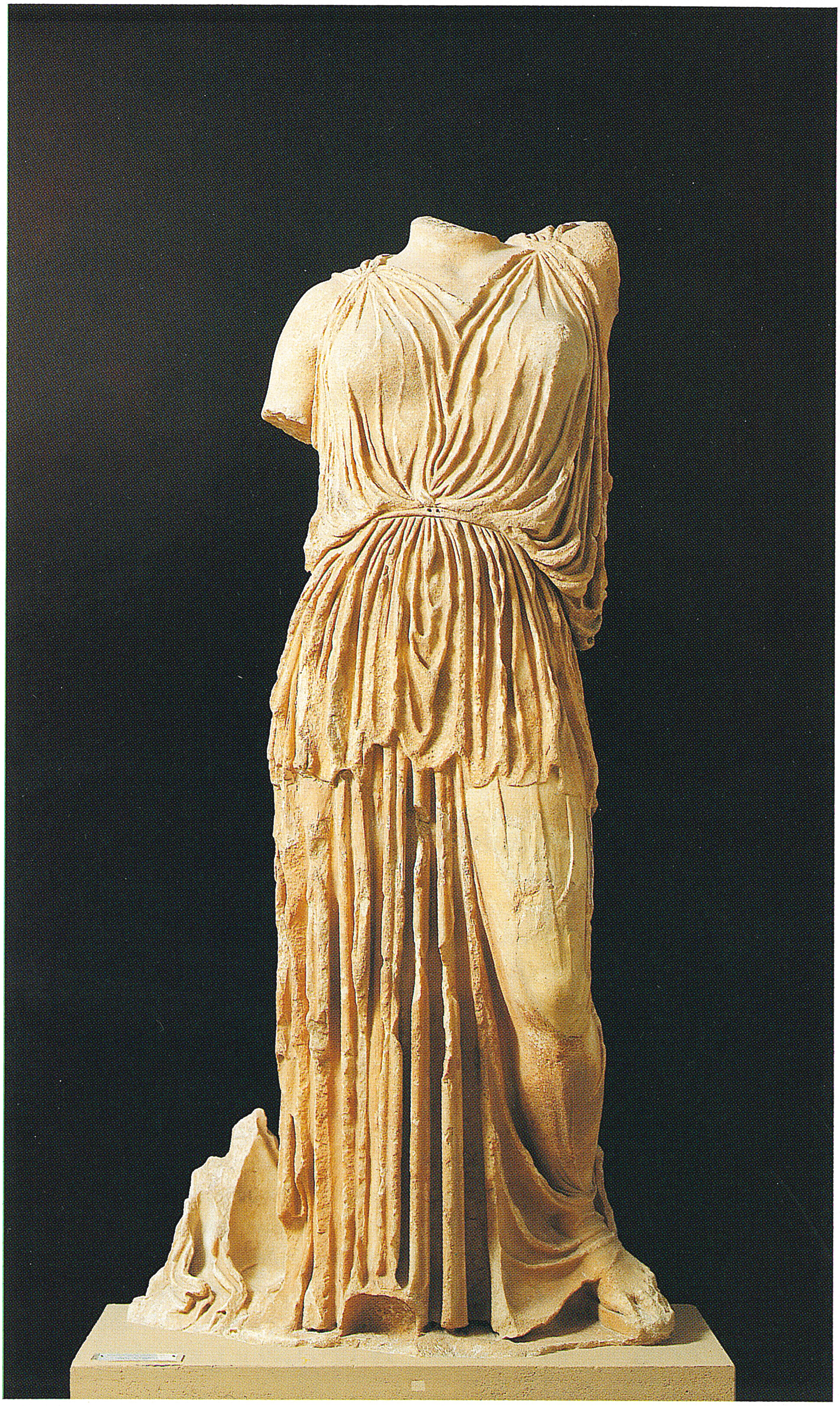

Εικ. 22. ΄Αποψη του Τελεστηρίου από Ν.

22

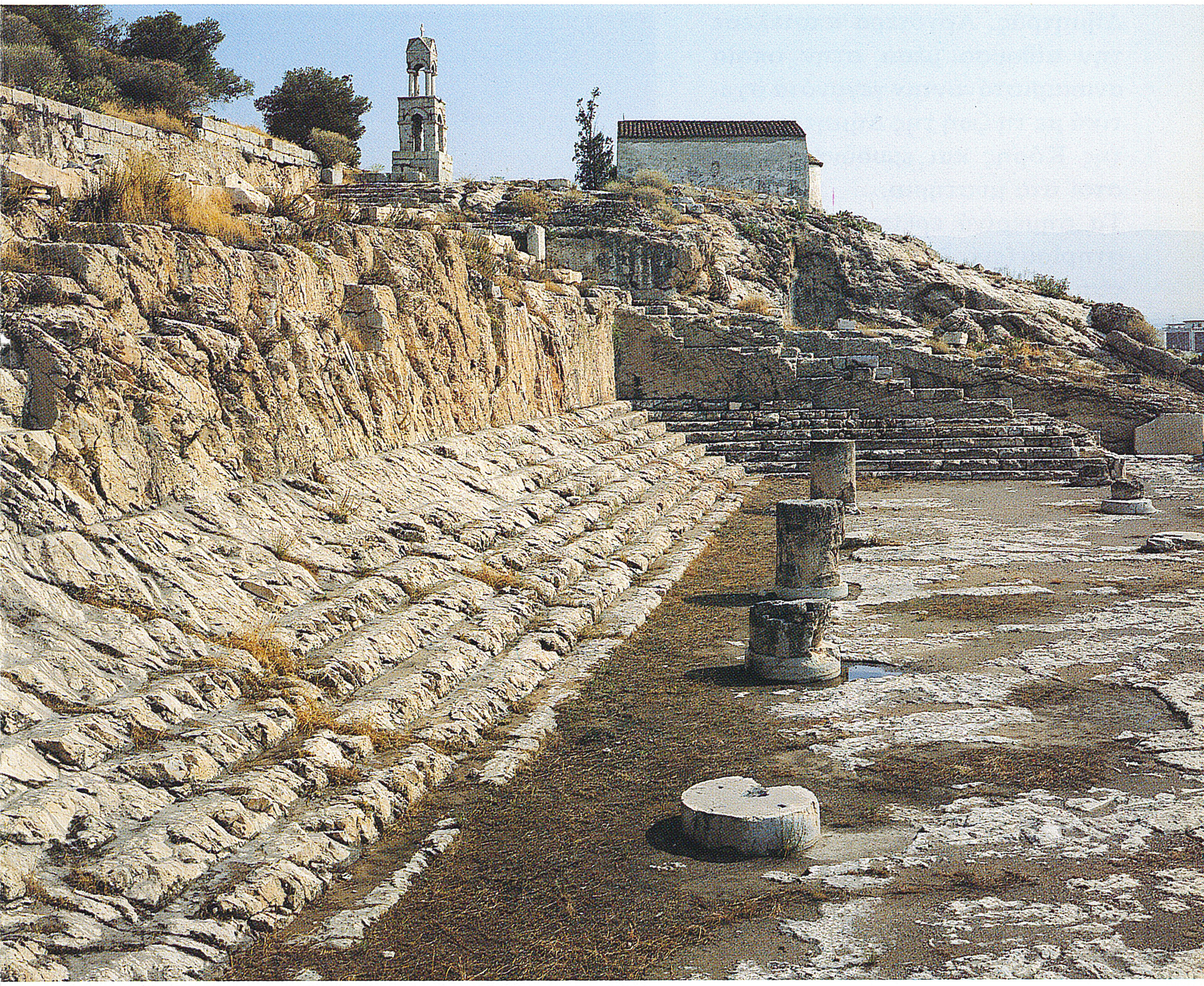

τό από τα ανατολικά με κλίμακα που είχε δέκα βαθμίδες. Ο ναός ήταν τετράστυλος «εν παραστάσι» με αβαθές προστώο και σχεδόν τετράγωνο σηκό. Ο Ναός F ή Θησαυρός Β είναι ρωμαϊκής εποχής και ήταν ίσως αφιερωμένος στη Σαβίνα, σύζυγο του Αδριανού. Από το οικοδόμημα αυτό προέρχονται τα λεγόμενα παρθενώνεια γλυπτά (εικ. 20), μερικά από τα οποία είναι εκτεθειμένα στο τοπικό Μουσείο.

Το νότιο άκρο της Πομπικής Οδού μας φέρνει στη βορειοανατολική θύρα του **Τελεστηρίου** (εικ. 13, αριθ. 50). ΄Ηταν το ιερότερο και σημαντικότερο κτίριο του ιερού. Σύμφωνα με την παράδοση το πρώτο Τελεστήριο χτίστηκε στη μυκηναϊκή εποχή για να χρησιμεύσει ως κατοικία της

Δήμητρας. Αργότερα αποτέλεσε την αίθουσα μέσα στην οποία αναπαριστάνονταν γεγονότα σχετικά με τη ζωή της Δήμητρας και της Κόρης και εμυούντο οι πιστοί στα μυστήρια.

Τα σημερινά ερείπια του Τελεστηρίου (εικ. 2, 22) ανήκουν στις τέσσερις τελευταίες οικοδομικές φάσεις του. Το τετράγωνο σχήμα του ναού οφείλεται στο σχέδιο που εκπόνησε ο Ικτίνος (εικ. 4:Δ), το οποίο όμως φαίνεται ότι εξαιτίας των κατασκευαστικών δυσκολιών και του θανάτου του Περικλή δεν προχώρησε πολύ. Στη μεταπερίκλεια περίοδο, σύμφωνα με την παράδοση, τρεις νέοι αρχιτέκτονες συνέχισαν την ανοικοδόμησή του (εικ. 4:Ε). Πρώτα ο Κόροιβος, που τοποθέτησε 42 κίονες (6×7) για τη στήριξη της οροφής του. Το έργο του, που σταμάτησε στην επίζευξη των κιόνων, συνέχισε ο Μεταγένης, που τοποθέτησε πάνω από τα επιστύλια ένα διάζωμα, ίσως εσωτερική ζωφόρο και μια δεύτερη σε ύψος σειρά κιόνων. Μετά απ᾽ αυτόν ο Ξενοκλής στέγασε την αίθουσα και τοποθέτησε περίπου στο κέντρο της το λεγόμενο οπαίο, για το φωτισμό και τον αερισμό της. Στα χρόνια του Δημήτριου του Φαληρέα (317-307 π.Χ.) προστέθηκε στην ανατολική πλευρά του Τελεστήριου η στοά που κατασκευάστηκε από τον Ελευσίνιο αρχιτέκτονα Φίλωνα. Η φιλώνειος στοά (εικ. 13, αριθ. 51, εικ. 23), είναι δωρικού ρυθμού με δεκατέσσερις κίονες από τους οποίους οι δώδεκα στην πρόσοψη.

Εικ. 23. Η φιλώνειος στοά.

23

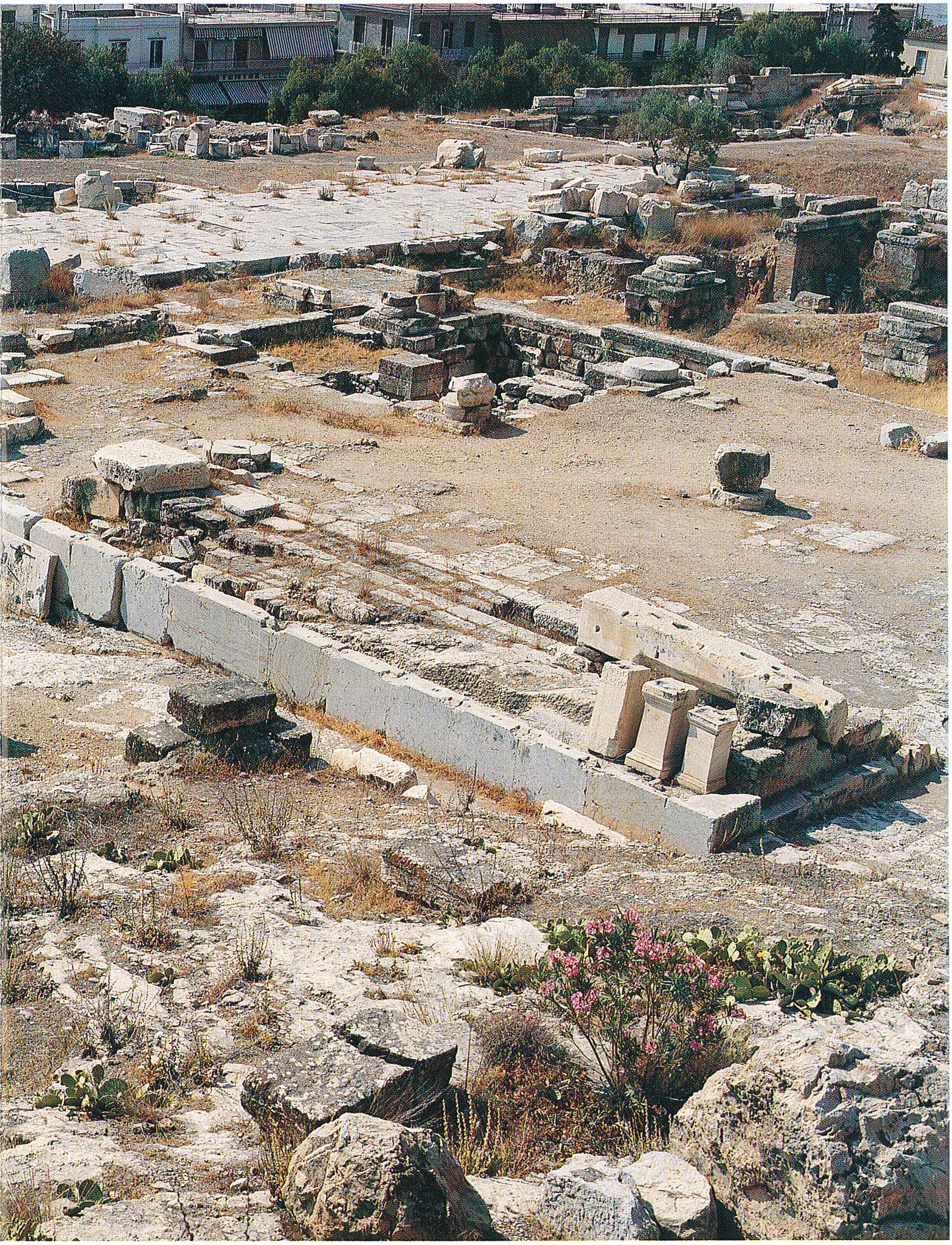

Εικ. 24. Αρχαϊστικό άγαλμα λεκανηφόρου κόρης. Ήταν τοποθετημένο μαζί με άλλο παρόμοιο άγαλμα, στην είσοδο του Τελεστηρίου, απ' όπου περνώντας οι μύστες, έπλεναν τα χέρια τους, στις λεκάνες που ήταν στερεωμένες στους κορμούς τους. Στη βάση της λεκανηφόρου έχει χαραχθεί επιγραφή σύμφωνα με την οποία το άγαλμα αφιερώνεται στις θεές από δήμο των Αθηνών. Ύψ. 1,25 μ. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5140.

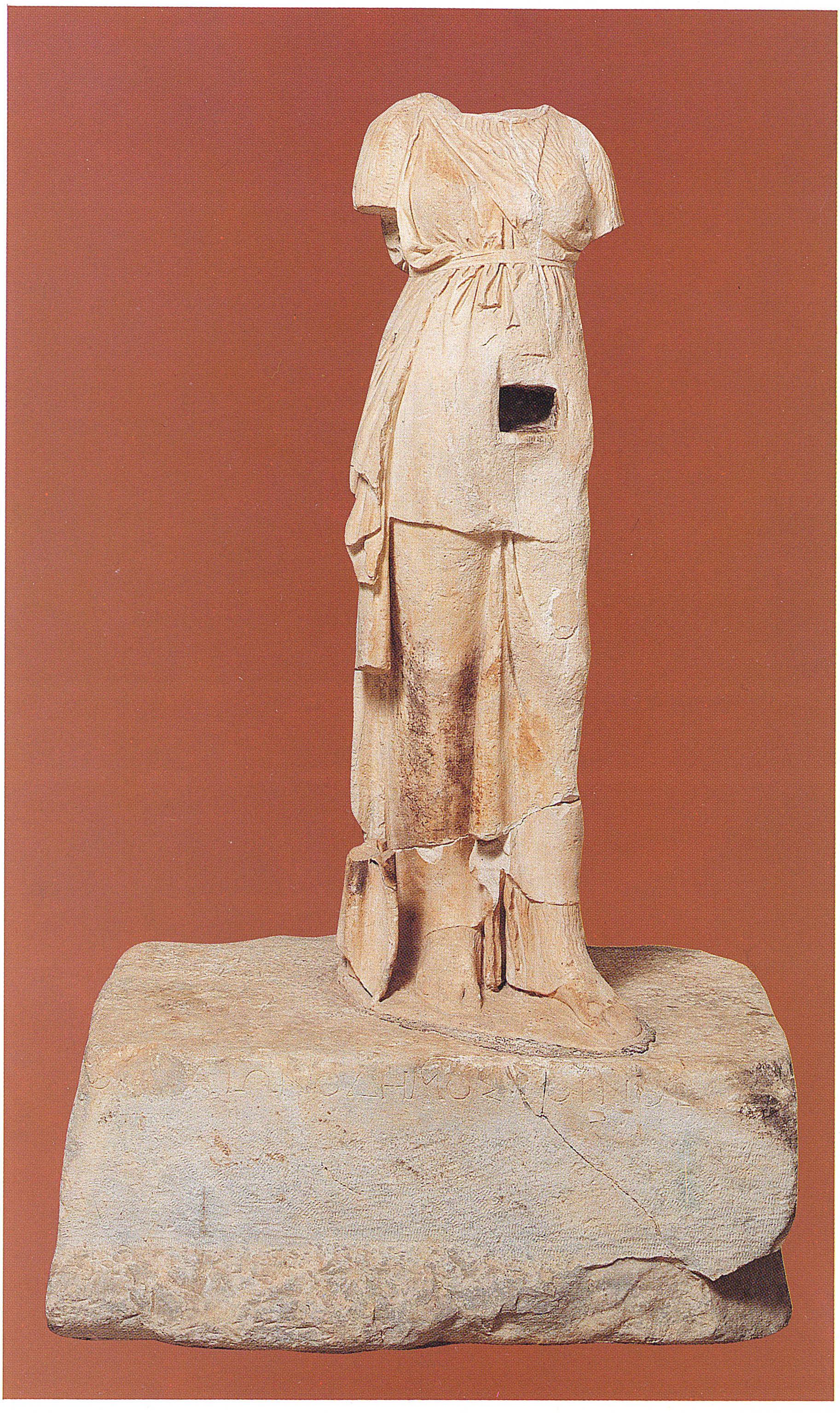

24

Στους αυτοκρατορικούς χρόνους το Τελεστήριο κάηκε από τους επιδρομείς Κοστοβώκους, ίσως το 170 μ.Χ. Η ανακατασκευή του Τελεστηρίου, που αποδίδεται στον Αντωνίνο Πίο ή στο Μάρκο Αυρήλιο, ακολούθησε το παλιό σχέδιο της κλασικής εποχής. Αυξήθηκε όμως το μήκος της αίθουσας κατά 2,15 μ. με λατόμηση που έγινε στην ανατολική πλευρά του λόφου· έτσι σήμερα έχει σχεδόν τετράγωνο σχήμα, διαστ. 56×54,50 μ. (εικ. 4:Ε και 13, αριθ. 50). Για την επισκευή αυτή χρησιμοποιήθηκαν όλα τα είδη των λίθων και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη του προηγούμενου Τελεστηρίου.

Σε καθεμία από τις πλευρές του Τελεστηρίου υπήρχαν εσωτερικά οχτώ σειρές βαθμίδων, από τις οποίες οι μυούμενοι παρακολουθούσαν τα μυστήρια. Οι βαθμίδες – πολλές σώζονται ακόμη στα δυτικά – ή ήταν λαξευμένες στο βράχο, όπου αυτός υπήρχε, ή ήταν τεχνητά κατασκευασμένες με λιθοπλίνθους επικαλυμμένες στη ρωμαϊκή εποχή με μάρμαρο. Τις βαθμίδες διέκοπταν έξι πόρτες, από δύο στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά, από τις οποίες ήταν προσιτό το εσωτερικό του ναού.

Στο κέντρο περίπου της αίθουσας ήταν χτισμένο το **Ανάκτορο** (εικ. 4:ω και 13, αριθ. 52), οίκημα σχήματος ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, διαστ. 14,20×5,60 μ., μέσα στο οποίο ήταν τοποθετημένα τα ιερά της Δήμητρας που συμβόλιζαν την παρουσία της στο ναό. Η είσοδος σ' αυτό ήταν απαγορευμένη. Μόνο ο ιεροφάντης μπορούσε να μπει για την τέλεση των μυστικών ιεροτελεστιών και την αποκάλυψη των ιερών στους μυόμενους. Το ανάκτορο χτιζόταν μέσα σε κάθε νέο Τελεστήριο, ανεξάρτητα από το μέγεθός του, πάνω στη θέση του μυκηναϊκού μεγάρου.

Η ακατάλληλη για την ίδρυση ναού θέση της ανατολικής πλαγιάς του λόφου, που είχε όμως καθαγιαστεί από την κατασκευή της κατοικίας της θεάς, επέβαλε στους μεταγενέστερους χρόνους την εξεύρεση λύσης για τη δημιουργία χώρου, στον οποίο θα μπορούσε ν' ανεγείρεται μεγαλύτερο κάθε φορά τελεστήριο. Η λύση ήταν η κατασκευή τεχνητού δαπέδου που δημιουργούνταν με τη λάξευση στα δυτικά της βραχώδους πλαγιάς του λόφου και στα ανατολικά με επίχωση της κεκλιμένης πλαγιάς του, που τη συγκρατούσαν ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι. Μέσα στην επίχωση αυτή διατηρήθηκαν ίχνη θεμελίων που διηγούνται την ιστορία των προηγούμενων τελεστηρίων που χτίστηκαν σ' αυτή τη θέση πριν από τα λείψανα των τεσσάρων τελευταίων χρονολογικά φάσεών του. Τα θεμέλια αυτά μπορεί κανείς να αναγνωρίσει μέσα στην ανασκαφική τομή στο βορειοανατολικό τμήμα του ναού.

Στο κατώτερο στρώμα διακρίνεται τμήμα θεμελίων που ανήκει στο **μυκηναϊκό μέγαρο Β** (εικ. 13, αριθ. 53). Ο ναός είχε σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου με δύο κίονες κατά μήκος του κύριου άξονα. Στην πρόσοψή του υπήρχε στοά με κλίμακες. Στη νό-

Εικ. 25. ΄Αποψη του λυκούργειου περιβόλου στα ΝΑ. της αυλής του Τελεστηρίου.

25

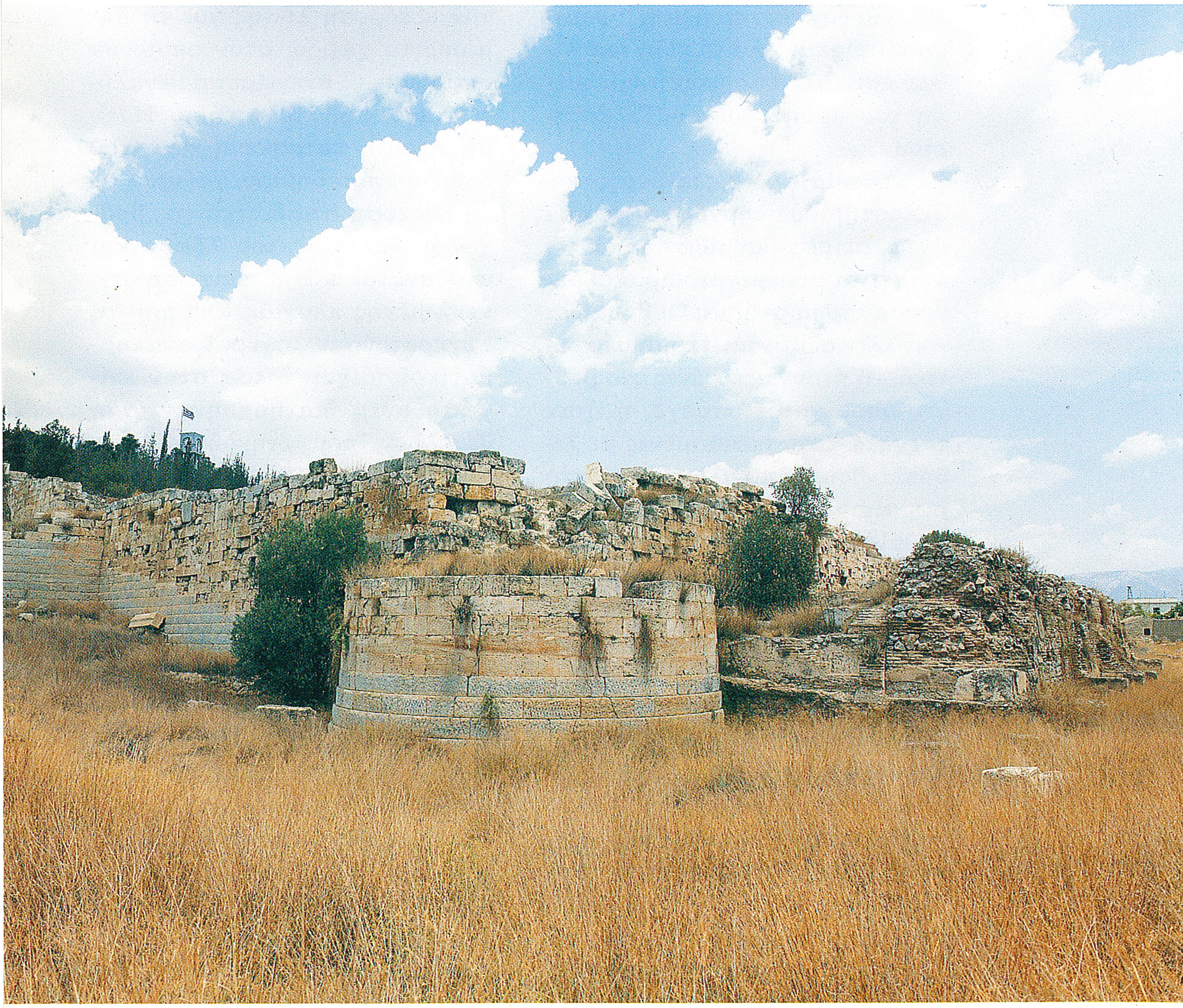

τια πλευρά της ανασκαφικής τομής διακρίνονται δύο παράλληλοι τοίχοι. Ο πρώτος (εικ. 13, αριθ. 54), χτισμένος με γκριζογάλαζη ελευσινιακή πέτρα, σε λέσβια πολυγωνική τοιχοποιία, ταυτίστηκε με το νότιο τοίχο του **σολώνειου Τελεστηρίου** (εικ. 4: Α), που είχε επίσης σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, διαστ. 24×14 μ. Ο δεύτερος νοτιότερος τοίχος (εικ. 13, αριθ. 55), χτισμένος με πωρόλιθους, ταυτίστηκε με το νότιο τοίχο του **πεισιστράτειου Τελεστηρίου.** Το πεισιστράτειο (εικ. 4:Β) ήταν μία σχεδόν τετράγωνη αίθουσα, διαστ. 25,30×27,10 μ., που την οροφή της στήριζαν είκοσι δύο ιωνικοί κίονες. Εσωτερικά και κατά μήκος των τοίχων (νότιο, δυτικό και βόρειο) υπήρχαν εννιά σειρές στενών βαθμίδων πλ. 0,30 μ. από τις οποίες – όρθιοι ίσως – παρακολουθούσαν οι πιστοί τα μυστήρια. Ανατολικά της αίθουσας υπήρχε ένα προστώο, διαστ. 27,15×4,55 μ. με δέκα δωρικούς κίονες στην πρόσοψη και από έναν πίσω από τους δύο ακραίους. Από το θριγκό του ναού σώθηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη· την αναπαράστασή του βλέπει κανείς στην πρώτη αίθουσα του τοπικού Μουσείου.

Τέλος, μέσα στην παραπάνω ανασκαφική τομή φαίνονται τέσσερις βάσεις κιόνων χτισμένες με διάφορα είδη λίθων. Οι κίονες αυτοί ταυτίστηκαν με τους κίονες του κιμώνειου Τελεστηρίου (εικ. 13, αριθ. 56) που αντικατέστησε το πεισιστράτειο, όταν το έκαψαν οι Πέρσες (480-479 π.Χ.). Για το νέο Τελεστήριο (εικ. 4:Γ), που δεν τελείωσε εξαιτίας του εξοστρακισμού του Κίμωνα (461 π.Χ.) ελάχιστα είναι γνωστά. Το Τελεστήριο είχε σχήμα στενόμακρο, διαστ. 50×27 μ., και την οροφή του επρόκειτο να στηρίξουν 3×7 ιωνικοί κίονες.

Αφήνοντας πίσω του ο επισκέπτης τα λείψανα των διάφορων φάσεων του Τελεστηρίου και περνώντας μέσα απο τη στοά του Φίλωνα φτάνει στην ανατολική αυλή του ιερού (εικ. 13, αριθ. 56) μέσα στην οποία σώζονται διάφορα αφιερωματικά βάθρα και επιγραφές. Στα νότια της ανατολικής αυλής και του Τελεστηρίου εκτείνεται η νότια αυλή (εικ. 13, αριθ. 57). Η αυλή αυτή πήρε τη σημερινή της έκταση τον 4ο αι. π.Χ. Τότε αχρηστεύτηκε το νότιο τμήμα του περιβόλου του Περικλή και ένα νέο τμήμα περιβόλου γνωστό ως λυκούργειο, οικοδομήθηκε νοτιότερα για να επεκτείνει το χώρο του Τελεστηρίου (εικ. 25). Το νέο τμήμα του περιβόλου (εικ. 13, αριθ. 58-61) μιμείται την ισοδομική τοιχοδομία του περίκλειου (εικ. 13, αριθ. 62-66), είναι όμως δημιούργημα του 360 π.Χ.

Βουλευτήριο (εικ. 13, αριθ. 67). Στη νοτιοανατολική γωνία του λεγόμενου λυκούργειου περιβόλου φαίνονται τα θεμέλια ενός στενόμακρου ορθογώνιου κτιρίου που ταυτίστηκε με το Βουλευτήριο του 4ου αι. Αποτελείται από τρία δωμάτια, απο τα οποία το μεσαίο είναι, στο πίσω τμήμα του, ημικυκλικό. Σ' αυτό συνεδρίαζε η ιερή γερουσία, το συμβούλιο της πόλης και μερικές φορές η βουλή των Πεντακοσίων. Μπροστά από το Βουλευτήριο είχαν στηθεί αναθηματικές στήλες προσώπων που είχαν προσφέρει υπηρεσίες στο ιερό.

Νοτιοανατολική ρωμαϊκή στοά (εικ. 13, αριθ. 68). Πάνω στα λείψανα του Βουλευτηρίου στους ρωμαϊκούς χρόνους δημιουργήθηκε μια στοά. Εκείνο που διακρίνεται καθαρά είναι ο στυλοβάτης των κιόνων της. Η στοά είχε το ίδιο με το Βουλευτήριο μήκος, αλλά το μισό του πλάτος. Σε μεταγενέστερους χρόνους πάνω από το κεντρικό και το δυτικό δωμάτιο του πρώτου Βουλευτηρίου χτίζεται ένα ημικυκλικό οικοδόμημα. Διακρίνονται λείψανα δύο ομόκεντρων ημικυκλίων, από τα οποία το εσωτερικό είναι βαθμιδωτό. Το εξωτερικό απολήγει σε παραστάδες, ανάμεσα στις οποίες υπήρχαν πέντε κίονες. Δεν είναι βέβαιο αν μετά την καταστροφή της στοάς χτίστηκε το ημικυκλικό κτίριο ή αν και τα δύο μαζί αποτελούσαν ένα κτίριο, Βουλευτήριο κι αυτό.

Αποθήκες (εικ. 13, αριθ. 69). Μεταξύ του νότιου πύργου του περιβόλου του Περικλή (εικ. 13, αριθ. 64) και του ανατολικού του Λυκούργου (εικ. 13, αριθ. 59) εκτείνονται τα ερείπια μεγάλου κτιρίου που έχει έξι διαμερίσματα. Το δάπεδο του κτιρίου βρίσκεται σε πολύ πιο χαμηλό επίπεδο από εκείνο της αυλής. Ίσως χρησίμευε για την αποθήκευση των προσφορών των πιστών.

Νότια πύλη (εικ. 13, αριθ. 70). Κατά τη ρωμαϊκή εποχή το άνοιγμα της νότιας πύλης του λυκούργειου στένεψε και στο εσωτερικό τμήμα της κατασκευάστηκε ένα είδος διαδρόμου.

Νοτιοδυτική στοά (εικ. 13, αριθ. 71). Δυτικά του διαδρόμου της νότιας πύλης φαίνονται τα θεμέλια μιας υστερορωμαϊκής στοάς. Αυτή είχε στην πρόσοψη πέντε κίονες μεταξύ παραστάδων και στο εσωτερικό μια δεύτερη κιονοστοιχία, από την οποία σώζεται ο στυλοβάτης και μερικές βάσεις κιόνων.

Βαθμιδωτό άνδηρο (εικ. 13, αριθ. 72). Στη δυτική πλευρά της νότιας αυλής, μεταξύ του νότιου τοίχου του Τελεστηρίου και της στοάς του λυκούργειου περιβόλου, υψώνεται λαξευμένο στο βράχο άνδηρο, ρωμαϊκής ίσως εποχής. Πιθανότατα ήταν είδος θεάτρου απ᾽ όπου ορισμένο πλήθος παρακολουθούσε κάποιο θέαμα που διαδραματιζόταν στη νότια αυλή. Βόρεια και νότια του άνδηρου κλίμακες οδηγούν σ᾽ αυτό και στην ευρεία πίσω από το Τελεστήριο αυλή.

Άνδηρο δυτικά του Τελεστηρίου ή Άνω αυλή (εικ. 13, αριθ. 73). Βρίσκεται στα δυτικά και κατά 7,35 μ. ψηλότερα του δαπέδου του Τελεστηρίου, έχει μήκος 70 μ. και πλάτος 11,45 μ. Η δυτική πλευρά του κλείνεται από το λυκούργειο διατείχισμα (εικ. 13, αριθ. 74-75) που χώριζε το ιερό από την πόλη και που αντικατέστησε με επέκταση προς τα δυτικά του Τελεστηρίου, ένα προγενέστερο, ίσως κιμώνειο διατείχισμα. Το άνδηρο αυτό μάλλον κατασκευάστηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους, για να εξυπηρετήσει σαν αυλή το ναό που χτίστηκε στο βράχο της Παναγίτσας στο βόρειο άκρο του.

Ναός L 10 (εικ. 13, αριθ. 76). Στο βόρειο άκρο της άνω αυλής, χτίστηκε, ίσως στους χρόνους του Μάρκου Αυρήλιου, ο ναός αυτός προς τιμήν της Φαυστίνας, της πρεσβυτέρας, συζύγου του Αντωνίνου Πίου του Ευσεβούς που μετά το θάνατό της τιμήθηκε ως Νέα Δήμητρα. Διακρίνονται

Εικ. 26. Η φεύγουσα κόρη, πιθανώς ωκεανίδα. Στόλιζε το αέτωμα της ιερής οικίας που παρίστανε την αρπαγή της Κόρης. Ύψ. 0,645 μ. Έργο του 490-480 π.Χ. Μουσείο Ελευσίνας, αρ. ευρ. 5235.

26

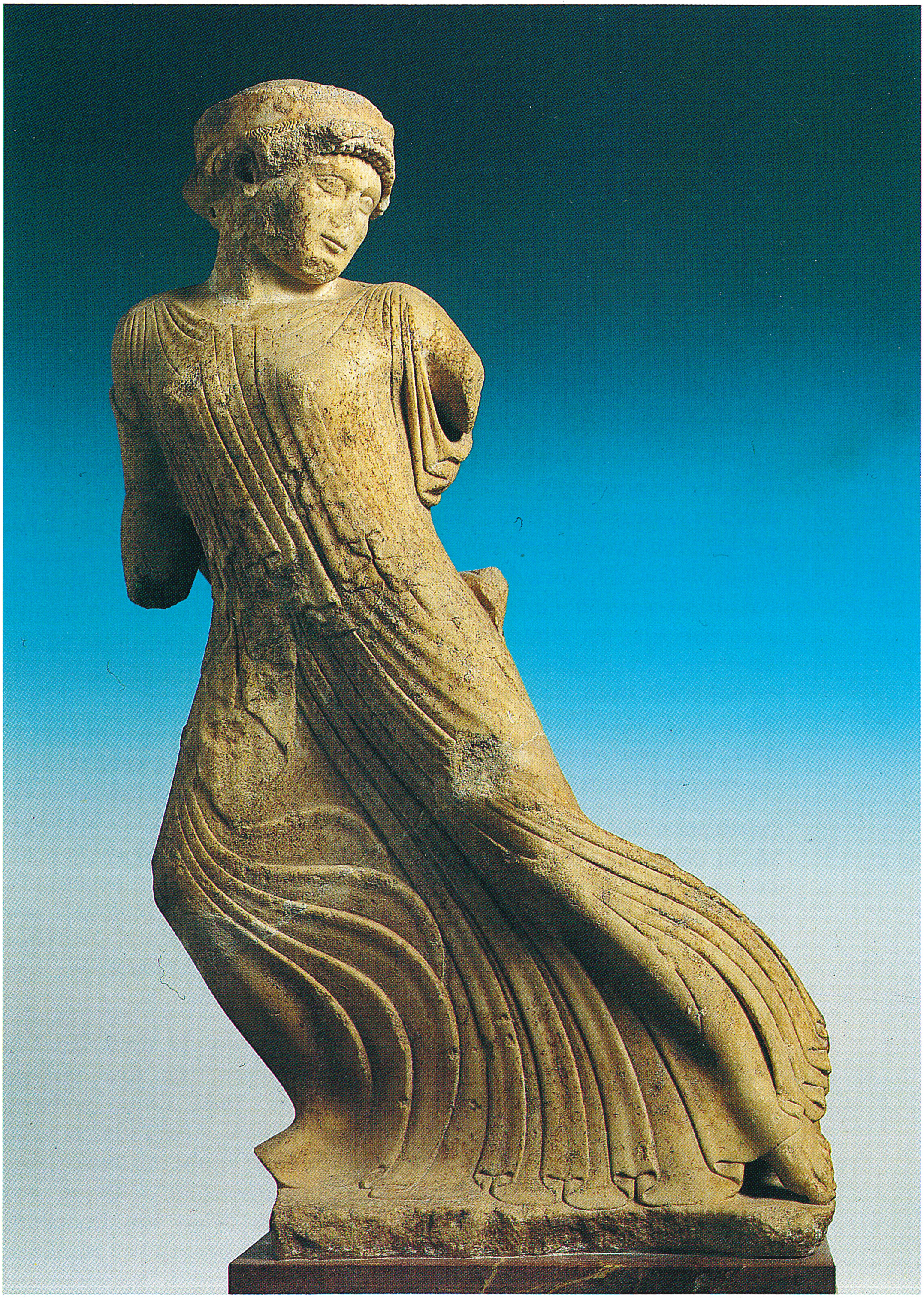

τα θεμέλια του ναού που σχημάτιζε στην πρόσοψη προστώο με έξι κίονες μεταξύ παραστάδων και σηκό κεραμοσκεπή, με δύο κίονες μεταξύ παραστάδων στην πρόσοψή του. Ο δυτικός τοίχος του ναού στηριζόταν πάνω στο λυκούργειο διατείχισμα, το οποίο στη βορειοδυτική γωνία του προχωρούσε στα δυτικά του λόφου. **Κλίμακα** ΒΔ. του Τελεστηρίου (εικ. 13, αριθ. 77). Είναι ρωμαϊκής εποχής και έγινε για να εξυπηρετήσει το Ναό L 10. Επιστρέφοντας στο νότιο άκρο της άνω αυλής μπορούμε, αφού επισκεφτούμε το τοπικό Μουσείο και δούμε τα εκτεθειμένα στην αυλή του έργα, να περάσουμε το σιδερένιο σύγχρονο διαχωριστικό κιγκλίδωμά της και να κατευθυνθούμε, ακολουθώντας το μονοπάτι του λόφου, στο νότιο εκτός του περιβόλου τμήμα του ιερού. Αριστερά υψώνεται ο λεγόμενος περίβολος του «Λυκούργου», του οποίου ο νότιος πυλώνας προστατεύεται δεξιά από έναν τετράγωνο πύργο. Μπροστά από τον πύργο εκτείνονται τα ερείπια της **Ιεράς οικίας** (εικ. 13, αριθ. 78 και εικ. 26). Με προσεκτική παρατήρηση μπορεί κανείς να διακρίνει τις διάφορες οικοδομικές φάσεις. Το κτίριο είχε κατασκευαστεί κατά την υστερογεωμετρική περίοδο πάνω σε εξέδρα με προσανατολισμό από Β.-Ν. Είχε τρία συνεχόμενα δωμάτια ανοικτά προς τα ανατολικά και ένα διάδρομο. Στις αρχές του 6ου αι. ένα μικρό τετράγωνο δωμάτιο με βωμό αντικατέστησε το γεωμετρικό κτίριο. Στους χρόνους του Πεισίστρατου το κτίριο αυτο ισοπεδώνεται και ένας πολυγωνικός περίβολος χτίζεται στην περιοχή του. Μέσα στον περίβολο ένα νέο κτίριο από πωρόλιθους οικοδομείται, αλλά δυστυχώς δεν μπορούμε να αναπαραστήσουμε το σχέδιό του. Στα ΝΑ. της Ιεράς οικίας σώζονται μερικά λείψανα της ύστερης ρωμαϊκής εποχής, ενός **Μιθραίου** (εικ. 13, αριθ. 79) και τα θεμέλια ενός ρωμαϊκού **Γυμνασίου** (εικ. 13, αριθ. 80). Προχωρώντας τώρα προς τα βόρεια, εξωτερικά του ανατολικού περιβόλου του ιερού διακρίνουμε αριστερά δύο συγκροτήματα ρωμαϊκών δεξαμενών εποχής Αδριανού, το πρώτο (εικ. 13, αριθ. 81) προσκολλημένο πάνω στο νοτιοανατολικό τμήμα του λυκούργειου και το δεύτερο (εικ. 13, αριθ. 82) πάνω στο ανατολικό τμήμα του περίκλειου περιβόλου. Βορειότερα των δεξαμενών και δεξιά του δρόμου διατηρούνται τα θεμέλια διάφορων δημόσιων κτιρίων, που έγιναν κατά τη ρωμαϊκή εποχή για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πιστών. Μεταξύ των κτιρίων συμπεριλαμβάνονται **λουτρά** (εικ. 13, αριθ. 83), **ξενοδοχεία** (εικ. 13, αριθ. 84) και **θέρμες** (εικ. 13, αριθ. 85). Αφού θαυμάσει ο επισκέπτης αριστερά του δρόμου τον περίκλειο (εικ. 13, αριθ. 64-62) και το ρωμαϊκό περίβολο (εικ. 13, αριθ. 27-26-25), μπορεί, περνώντας κάτω από την ανατολική θριαμβική αψίδα, να επιστρέψει στη ρωμαϊκή αυλή, από το σημείο δηλαδή που άρχισε την επίσκεψή του στο ιερό της Ελευσίνας.

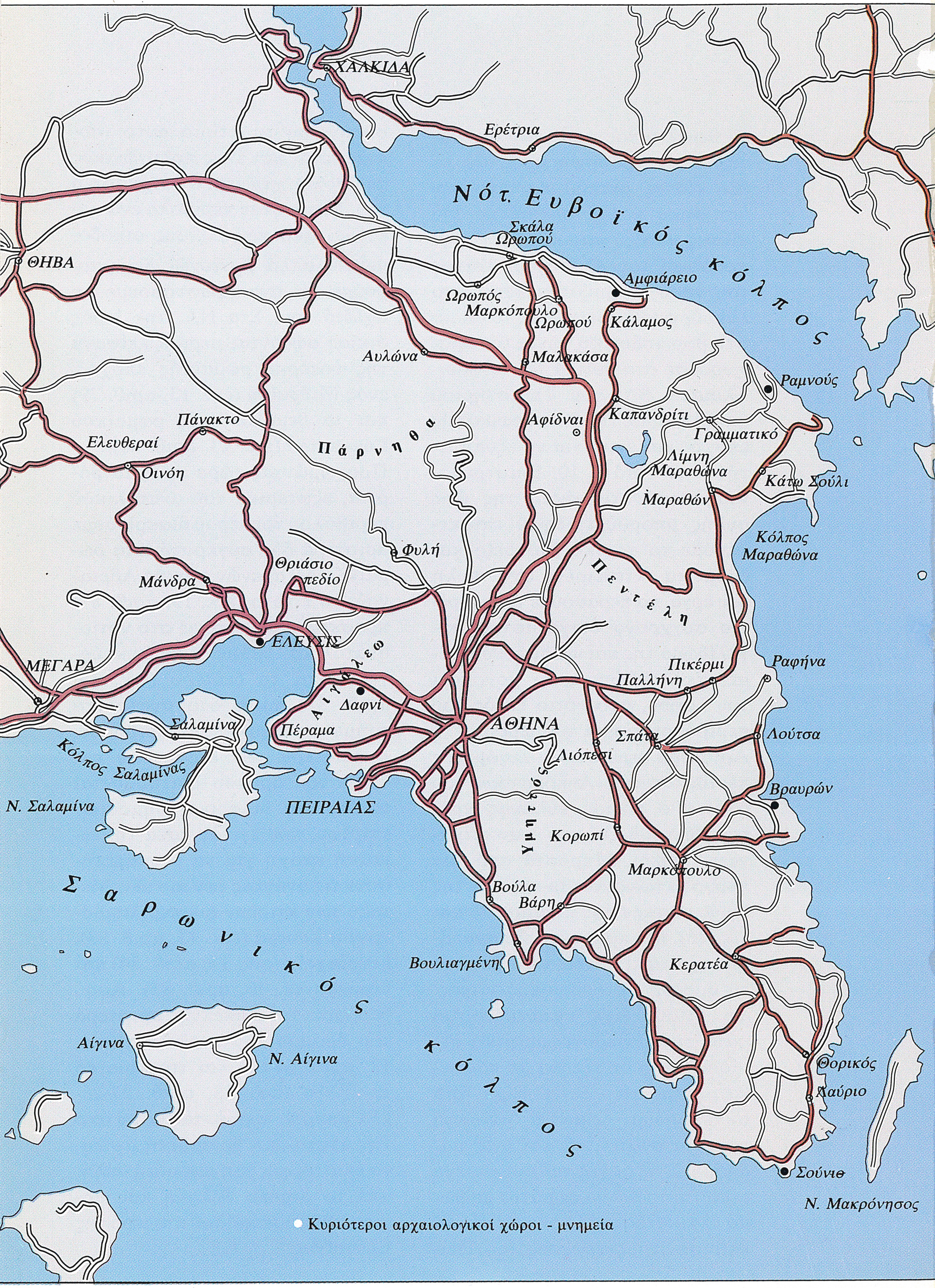
ΧΑΛΚΙΔΑ
Ερέτρια
Νότ. Ευβοϊκός κόλπος
Σκάλα Ωρωπού
ΘΗΒΑ
Αμφιάρειο
Ωρωπός
Μαρκόπουλο Ωρωπού
Κάλαμος
Αυλώνα
Μαλακάσα
Ραμνούς
Αφίδναι
Καπανδρίτι
Πάνακτο
Γραμματικό
Πάρνηθα
Ελευθεραί
Λίμνη Μαραθώνα
Κάτω Σούλι
Οινόη
Μαραθών
Κόλπος Μαραθώνα
Φυλή
Θριάσιο πεδίο
Μάνδρα
Πεντέλη
ΕΛΕΥΣΙΣ
Αιγάλεω
ΜΕΓΑΡΑ
Πικέρμι
Ραφήνα
Παλλήνη
Δαφνί
Σαλαμίνα
Πέραμα
ΑΘΗΝΑ
Σπάτα
Λούτσα
Λιόπεσι
Κόλπος Σαλαμίνας
Υμηττός
Βραυρών
Ν. Σαλαμίνα
ΠΕΙΡΑΙΑΣ
Κορωπί
Μαρκόπουλο
Σαρωνικός κόλπος
Βούλα
Βάρη
Βουλιαγμένη
Κερατέα
Αίγινα
Ν. Αίγινα
Θορικός
Λαύριο
Σούνιο
Ν. Μακρόνησος

● Κυριότεροι αρχαιολογικοί χώροι - μνημεία

ΣΤΗΝ ΙΔΙΑ ΣΕΙΡΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Μάντω Οικονομίδου, Νομισματικό Μουσείο, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Δέσποινα Χατζή-Βαλλιάνου, Φαιστός, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Ιωάννα Στεριώτου, Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Δέσποινα Χατζή-Βαλλιάνου, Η αρχαία Λεβήνα και το Ιερό του Ασκληπιού, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Κωστής Δαβάρας, Το ανάκτορο των Μαλίων, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Κωστής Δαβάρας, Το Σπήλαιο του Ψυχρού, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Κωστής Δαβάρας, Το ανάκτορο του Ζάκρου, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Κωστής Δαβάρας, Γουρνιά, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Νίκος Καλτσάς, Αρχαία Μεσσήνη, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Αγγελική Στρατή, Η μονή του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Νικόλαος Ζήκος, Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Αμφίπολις, 1989 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή, Ελευσίς, 1991 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.,)
Βασίλειος Πετράκος, Ραμνούς, 1991 (ελλην., αγγλ.).
Άλκηστη Σπετσιέρη-Χωρέμη, Αρχαία Κέρκυρα, 1991 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Δέσποινα Ευγενίδου - Ιωάννης Κανονίδης - Θανάσης Παπαζώτος, Τα μνημεία των Πρεσπών, 1991 (ελλην., αγγλ., γαλλ., γερμ.).
Σωτήριος Δάκαρης, Δωδώνη, 1993 (ελλην., αγγλ.)
Σωτήριος Δάκαρης, Το Νεκυομαντείο του Αχέροντα, 1993 (ελλην., αγγλ.).
Δημήτριος Λαζαρίδης, Αμφίπολις, 1994 (ελλην.), 1997 (αγγλ.).
Μαρία-Φωτεινή Παπακωνσταντίνου, Το Κάστρο της Λαμίας, 1994 (ελλην., αγγλ.).
Σουζάνα Χούλια, Το αρχοντικό του Γεωργίου Σβαρτς στα Αμπελάκια, 1994 (ελλην. αγγλ.).
Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Φίλιπποι, 1995 (ελλην., αγγλ.).
Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη, Χαλκίδα, 1995 (ελλην., αγγλ.).
Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ερέτρια, 1995 (ελλην., αγγλ.).
Μαρία Σιγανίδου - Μαρία Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Πέλλα, 1996 (ελλην., αγγλ.).
Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή, 1996 (ελλην., αγγλ.).
Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ο νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του, 1997 (ελλην., αγγλ.).
Νίκος Καλτσάς, Ολυμπία, 1997 (ελλην., αγγλ.).
Κατερίνα Ρωμιοπούλου, Λευκάδια - Αρχαία Μίεζα, 1997 (ελλην., αγγλ.).

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Νίκος Καλτσάς, Ολυμπία (γαλλ., γερμ.).
Δημήτρης Κωνστάντιος, Το Κάστρο των Ιωαννίνων (ελλην., αγγλ.).
Έφη Σαπουνά-Σακελλαράκη, Σκύρος (ελλην., αγγλ.).
Λίλιαν Αχειλαρά, Το Κάστρο της Μυτιλήνης (ελλην., αγγλ.).

ISBN 960-214-101-8